

De briefwisseling tussen Menno ter Braak en Konrad Merz en de briefwisseling tussen Ant ter Braak-Faber en Kurt Lehmann

door W.B. van der Grijn Santen

De beschouwing van de briefwisseling tussen Kurt Lehmann enerzijds en Menno en Ant ter Braak anderzijds maakt deel uit van een uitgebreider onderzoek naar de briefwisseling die Kurt Lehmann met diverse mensen en instanties heeft gevoerd. Kortere citaten uit de Duits-talige correspondentie worden niet vertaald, tenzij het geschrevene voor een Nederlandstalige waarschijnlijk onbegrijpelijk is. Spelfouten e.d. worden gehandhaafd en met een * gemarkeerd.

Dit is een derde versie, want in de afgelopen jaren zijn er allerlei nieuwe feiten aan het licht gekomen, die niet onvermeld mogen blijven.

Na ampele overwegingen heb ik besloten om van de meeste in het Duits geschreven brieven eerst de Nederlandse vertaling te geven. De oorspronkelijke tekst staat er in een iets kleinere letter en tussen rechte haken onder.

Dat de briefwisseling tussen Menno ter Braak en Kurt Lehmann in het Duits is gevoerd, is niet erg verwonderlijk, want het Duits was tot 1933 – en gedeeltelijk tot 1940 – de lingua franca in de Europese kunst, cultuur en wetenschap. De dissertatie bij voorbeeld van Menno ter Braak over keizer Otto III behelst niet alleen een Duits onderwerp maar is ook in het Duits geschreven.

Van de door de staat afgedwongen ‘braindrain’ vanaf 1933 heeft Duitsland zich nooit meer volledig hersteld.

Tot voor kort leken veel brieven van Kurt Lehmann aan Menno ter Braak verdwenen. Dankzij de speurzin van Krijn ter Braak, de neef van Menno, zijn er intussen in de briefwisseling diverse leemtes gevuld. Deze ‘nieuwe’ brieven bevonden zich in particulier bezit en waren eigenlijk bedoeld voor het Letterkundig Museum in Den Haag. Als dat plan werkelijk was uitgevoerd zou een deel zijn vervuld van mijn wens om de nalatenschap van de Nederlandse schrijver Konrad Merz in Nederland te bewaren en te onderzoeken. De nalatenschap moet al eens aan het Letterkundig Museum zijn aangeboden, zonder dat daar adequaat op is gereageerd.

Ondertussen zijn er zelfs ‘nog nieuwere’ brieven gevonden. De UB van Leiden heeft de gehele bibliotheek van Menno ter Braak overgenomen en daarin blijkt zich toch nog een enkele brief te bevinden. Nieuwe vondsten vonden hun weg in deze derde versie.

Doordat Dr. Leo Fiethen uit Viersen (Duitsland) tijdig scans van briefconcepten in Lehmanns dagboeken heeft gemaakt – en ter beschikking gesteld – is de briefwisseling tussen Kurt Lehmann en Menno ter Braak in ieder geval behoorlijk uitgebreid.¹

Nadat de beschrijving van de correspondentie van Kurt Lehmann al lang was afgesloten en gedrukt, bleek zich in de bibliotheek van Menno ter Braak nog een brief te bevinden. De conservator van de UB van Leiden, dr. Anton van der Lem, die de brief tussen de te adopteren boeken aantrof, stelde zich in de traditie van Krijn ter Braak, Leo Fiethen en menig ander, door mij onverwijld een scan van de brief te sturen. Die brief was een belangrijke schakel in de levensbeschrijving van Kurt Lehmann, want tot dan toe was het niet gelukt om na te gaan, wanneer zijn moeder, Dorothea Lehmann, naar Amsterdam was geëmigreerd. We wisten, dat zij op 23 januari 1939 nog in Berlin was, de nieuw gevonden brief is van 22 februari 1939 en onderaan staat, in het Nederlands, “Hartelijke groeten, Dorothea Lehmann”. Een ontroerende vondst.

---

¹ Dr. Fiethen schreef op 16 november 2012: „Ich habe einen Vertrag mit Konrad/Kurt, der mir erlaubt, seine Briefe, Gedichte und Tagebücher in Absprache mit der Familie/den Erben zu veröffentlichen.“ (vdGS)

Wat begonnen was als resultaat van onderzoek in het Nationalarchiv te Marbach, kon door deze vondsten worden aangevuld. Vanzelfsprekend moest de tekst, die aanvankelijk uitgegaan was van het materiaal uit Marbach en van de website 'Menno ter Braak'² in zijn geheel worden herzien.

Emigrantenliteratuur

Konrad Merz is de schrijversnaam van Kurt Lehmann die als 26-jarige in 1934 – geheel legaal – per trein over de grens tussen Duitsland en Nederland reist. Dat hij echter in Nederland blijft, is, althans voorlopig, illegaal. Lehmann is en blijft een "Berliner", hoewel hij vijfenzestig jaar in Nederland heeft gewoond, sinds eind 1956 met de Nederlandse nationaliteit. Juist ook in de jaren tot 1940 voelt hij zich heel bewust Duitser, een hoedanigheid die hij zich niet door Hitler laat afnemen. Hij is dan ook zeer gauw geraakt door elke in zijn ogen onredelijke kritiek op Duitsland of misschien meer nog op de Duitse cultuur. Op 31 mei 1938 bij voorbeeld bedankt hij Ter Braak intens voor de manier waarop deze in een recensie de houding van Julien Benda heeft bekritiseerd: "Dank voor de woorden, waarmee u in uw zondagskroniek op de hatelijke tekst van Benda antwoordt."³

Een half jaar werkt Lehmann bij een tuinder in IJpendam, alleen voor kost en inwoning. Dit dorp zal in de tweede helft van de oorlog opnieuw een belangrijke rol in zijn leven gaan spelen, maar dan is de briefwisseling tussen Menno ter Braak en Kurt Lehmann uiteraard al voorbij. Na IJpendam gaat hij naar een grotere tuinderij in Boskoop, waar hij het nog korter uithoudt en zijn nieuwe "Heimat" wordt Amsterdam.⁴ Daar is hij begonnen met het verwerken van zijn ervaringen in de vorm van een roman en als hij een eind op weg is, dringt een vriendin erop aan om contact op te nemen met Menno ter Braak. Dat gebeurt niet zonder reden, want Ter Braak is in die tijd niet alleen een bekende beschouwer van literatuur en politiek, maar houdt zich intensief bezig met Duitstalige literatuur en vanaf 1933 speciaal met de "emigrantenlitteratuur". Tegenwoordig spreken we meestal van Exilliteratuur, Ter Braak kiest echter bewust voor de term "emigrantenlitteratuur". Aan beide termen zijn hele beschouwingen gewijd, maar ten slotte komt het erop neer, dat zij hetzelfde betekenen en dan ook vaak door elkaar gebruikt worden.

Veel literaire producten van mensen die Duitsland vanaf 1933 en Oostenrijk vanaf 1938 al dan niet vrijwillig hebben verlaten, noemt Menno ter Braak uitdrukkelijk *geen* emigrantenliteratuur. In het *Neue Tage-Buch* van Leopold Schwarzschild schrijft hij onder de kop 'Emigranten-Literatur'⁵ onder meer, dat de "werkelijke emigratieliteratuur" ondanks een rijke literaire oogst nog enorm klein is. Dat komt doordat de meeste boeken zich nauwelijks van de "vorhitlerische" productie onderscheiden.⁶

Korte tijd voor deze publicatie van Menno ter Braak was in het *Neue Tage-Buch* een opstel verschenen met de titel 'Aus dem Tagebuch eines Berliner Studenten'⁷. De anonieme schrijver was Kurt Lehmann. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Lehmann in de brief – de allereerste in een lange reeks – waarin hij zijn roman in wording ter sprake brengt, refereert aan het artikel van Ter Braak.

"Uw briefwisseling met Ter Braak eindigt eind '38." Zo luidt de inleiding tot een vraag in het interview van Hans Bax en Paul Beers met de schrijver Konrad Merz in *De Revisor* van juni 1977.⁸ Merz zegt

---

² www.mennoterbraak.nl

³ In de recensie van de Memoiren van Julien Benda in *Het Vaderland* van 29 mei 1938 veroordeelt Menno ter Braak Benda's generalisatie van de Duitsers als "verdorven volk" tegenover de Fransen als verdedigers van de civilisatie. Zie http://mtb.dbnl.nl/tekst/braa002vade07_01/braa002vade07_01_0051.php

⁴ Het laatste boek van Konrad Merz, waarin hij terugkijkt op zijn leven, heet *Berliner, Amsterdamer und ach – Jude auch*. Dit is althans het laatste tijdens zijn leven verschenen werk.

⁵ Hoewel Menno ter Braak graag de ouderwetse schrijfwijze "litteratuur" handhaaft, ging *Das Neue Tage-Buch* daar niet in mee.

⁶ *Das Neue Tage-Buch* 1934/52, p. 1244-1245. N.a.v. dit artikel ontspoon zich in de eerste drie nummers in 1935 een debat met bijdragen van Erich Andermann, Ludwig Marcuse, Hans Sahl en ten slotte weer Menno ter Braak. Zie http://mtb.dbnl.nl/tekst/braa002bijd12_01/braa002bijd12_01_0001.php en

http://mtb.dbnl.nl/artikelen/artikel_lijst.php?ti_id=braa002bijd12&artikel_id=Das%20Neue%20Tagebuch

⁷ *Das Neue Tage-Buch* 1934/47, p. 1120 e.v.

⁸ *De Revisor* IV/3, p. 24-26.

niet: “Nee dat klopt niet,” maar gaat op een andere, daarna gestelde vraag in. Het is de inleiding in het mysterie van weggeraakte en teruggevonden brieven, van verborgen brieven en van brieven die misschien nooit *echt* zijn geschreven en verstuurd. De laatst bekende brief van Konrad Merz aan Menno ter Braak dateert van 4 december 1939 en behoort tot de collectie van het Letterkundig Museum in Den Haag. De laatst overgeleverde brief daarvoor is de brief van 22 februari 1939, die in de UB van Leiden tevoorschijn kwam. De laatste overleverde brief van Ter Braak ligt in het Duitse Nationalarchiv in Marbach en is van 7 juli 1938.

De verwarring rond de archivering van de briefwisseling van en aan Kurt Lehmann is aan hem zelf te wijten. Eerst heeft hij Dr. Leo Fiethen gevraagd om zijn papieren te ordenen. Fiethen heeft daarbij in een ruimte onder de onderste bureaulade het manuscript van de tweede roman van Konrad Merz teruggevonden: *Generation ohne Väter*. Deze roman uit 1938 was weliswaar uit het zicht verdwenen, maar zeker niet weggegooid, want Lehmann heeft het manuscript nog in 1950 aan zijn toekomstige vrouw te lezen gegeven. Gelukkig heeft Fiethen veel fotokopieën gemaakt – en, zoals vermeld, ter beschikking gesteld – zodat de dagboekfragmenten met briefconcepten voor Menno ter Braak nog zijn in te zien. De bedoeling was dat de nalatenschap van Lehmann/Merz later naar het Letterkundig Museum zou gaan. Uit een overeenkomst van 23 januari 1998 blijkt, dat Fiethen door Konrad Merz als literaire erfgenaam is aangewezen.⁹

Kort daarna is echter Professor Ekhard Haack¹⁰ uit Berlijn opgedoken om nogmaals orde op zaken te stellen en om de belofte af te dwingen, dat de nalatenschap in haar geheel naar het Duitse nationale literatuurarchief in Marbach bij Stuttgart zou verhuizen.¹¹ Dat is in 2006 gebeurd en wie de brieven en ander materiaal wil inzien, moet zich ter plaatse vervoegen...¹²

Fiethen tekent hier echter bij aan, dat hij zich meent te herinneren dat ook Haack in eerste instantie de geordende nalatenschap aan het Letterkundig Museum had willen overdragen.¹³ Onwil of onverschilligheid van de zijde van het LM hebben er toen toe geleid dat het materiaal in zijn geheel naar Marbach werd gebracht.

Menno ter Braak, de calvinistische carnavalsvierder

„Ich glaube, Ter Braak wird länger leben als wir.“ In het tijdschrift *Tirade* nummer 193/194, het *Ter Braak-nummer*, gaat Konrad Merz onder de titel *Menno ter Braak und der Fall aus Deutschland* op de uitnodiging van de redactie in, “om de geschiedenis van zijn boek *Ein Mensch fällt aus Deutschland* te vertellen”.¹⁴ Deze titel geldt volgens hem voor het Duitse “Exil” in zijn geheel.¹⁵

Merz noemt Menno ter Braak een merkwaardig mengsel uit provinciaal en Europeaan, maar nog zonder scheuren. Ter Braak is iemand die steeds bij zich zelf past. Bij hem lijkt de Achterhoek op

---

⁹ Volgens de overeenkomst tussen Kurt Lehmann en Leo Fiethen, Purmerend/Viersen 23 januari 1998, staat Lehmann aan Fiethen toe, dat deze “zijn dagboek aantekeningen, zijn brieven en zijn gedichten ter publicatie aanwendt. Hetzelfde geldt voor de prozamanuscripten ‘Generation ohne Väter’ [*Schwankende Zeit* doorgestreept] en andere tot nu toe niet gepubliceerde teksten die voor 1988 zijn ontstaan.”

¹⁰ Ekhard Haack heeft het nawoord bij *Berliner, Amsterdamer und – ach Jude auch* geschreven en zich enige slordigheden gepermitteerd. Zo heeft hij het over du Plesson als hij du Perron bedoelt, i.p.v. Deportation staat er Deputation, maar het toppunt is wel, dat Emanuel Querido verschijnt als Isidor Querido.

In een artikel in NRC Handelsblad van 18 februari 2000 beweert Raymond van den Boogaard ten onrechte dat Haack *Generation ohne Väter* zou hebben teruggevonden.

¹¹ In dit verband is de ongedateerde brief aan Dr. Leo Fiethen interessant: „In October ist Ekhard ein Weekend hier gewesen und er hat schwer gearbeitet, und weiter inventarisiert. Er will noch einmal kommen und dann solle ein und ander festgelegt werden Marbach betreffend. Hattest du noch contact mit ihm?“

¹² Men kan in Marbach slechts een beperkt aantal fotokopieën laten maken en zelf fotokopiëren of scannen is al helemaal uit den boze.

¹³ E-mail, 6 december 2012.

¹⁴ *Tirade* 193/194, januari/februari 1974, p. 66.

¹⁵ Op een blaadje met een opdracht voor Heinz Kohn schrijft Lehmann in de openingszin: “is de titel van dit boek niet het motto van ons hele Exil?” Het tekstje wordt beëindigd met de woorden: „für Heinz Kohn in ein Exemplar, K.M.71“.

Europa en Europa op de Achterhoek. (Bekend mag worden verondersteld dat Ter Braak uit Eibergen kwam en ook vaak naar het ouderlijk huis terugkeerde.) Eigenlijk is hij ook een emigrant geweest, volgens Merz. “Hij heeft het zelf in mijn Don Quichotte geschreven: ‘weil Don Quichotte auch in der Emigration war *und ist*. Menno ter Braak’.” Merz vraagt zich dan ook af, wanneer men zal ontdekken dat Ter Braak geëmigreerd is, “omdat hij een Hollandse Don Quichotte was *en is?*” Zo heeft Ter Braak het waarschijnlijk zelf niet gezien, getuige zijn opmerking in het tweede artikel in het *Neue Tage-Buch*, dat hij het paradox zou vinden om zich “plus émigré que les émigrés” te voelen.

Het algemene beeld van Menno ter Braak is dat van een ernstig man die het leed van de wereld lijkt te dragen of tenminste lijdt onder het leed van de wereld. Met recht wijst Konrad Merz op de *andere* kant van zijn wezen en vermeldt als voorbeeld dat hij “iedere middag na vijven” op de piano lichte melodieën placht te spelen.¹⁶ Merz noemt Ter Braak een “calvinistische carnavalsvierder” en weet dat hij “een sterk zwak voor rasechte humoristen” had zoals Fritz Hirsch¹⁷. Een goed voorbeeld daarvan is het interview dat Ter Braak voor het dagblad *Het Vaderland* voerde met Hirsch. Aanleiding was de operette *Ein Veilchen auf der Wiese stand*, waarvoor Kurt Lehmann en Fritz Hirsch samen de teksten hadden geschreven. Ze gebruikten beiden een pseudoniem en Ter Braak deed net alsof hij dat niet wist. Hij citeert Hirsch met een stalen gezicht: “Stel u nu mijn verrassing voor, toen ik ruim een jaar geleden bezoek ontving van twee auteurs: Fritz Harmer (een Weener) en Kurt Lehner (een Rijnlander).¹⁸ Zij legden mij den tekst voor van een ‘zangspel’ (geen operette dus in den gewonen zin van het woord) met als onderwerp een episode uit het leven van Mozart.”¹⁹ Fritz Harmer alias Fritz Hirsch kwam in werkelijkheid uit Mannheim en Kurt Lehner ofte wel Kurt Lehmann was, wat Ter Braak zeer goed wist, een Berlijner in hart en nieren.

Menno ter Braak en de noden van een jonge illegaal

Over de manier waarop Kurt Lehmann met Menno ter Braak verbinding heeft opgenomen is het een en ander geschreven en verteld, steeds met kleine variaties. Vast staat in ieder geval dat Kurt Lehmann bezig was met het schrijven van een boek en dat Lotte Adam, met wie hij het Berlijnse Avondgymnasium had bezocht, erop aangedrongen had om ermee naar Menno ter Braak te gaan. Lange tijd gold de brief die Lehmann inderdaad geschreven heeft als verloren, maar de doorslag ervan is intussen weer toegankelijk. Het is trouwens een van de heel weinige brieven die hij getypt heeft, een verademing voor de lezer.²⁰

Het aantal ‘opgedoken’ brieven – in welke vorm dan ook – bedraagt ruim vijftig. Daaruit wordt de grote betekenis van Menno ter Braak voor de jonge illegaal volkomen duidelijk. Het gaat niet alleen om de financiële nood maar ook om het gevecht met de vreemdelingenpolitie. In beide gevallen heeft Ter Braak geprobeerd om te helpen, wat bij de vreemdelingendienst ook gelukt is.

Een blik in de correspondentie

“Bij Ter Braak mis je nog de afgrond die we tegenwoordig de naam Auschwitz geven. Hij had wel een vermoeden van dat ongeprezen land.”²¹

Dit zou volgens Kurt Lehmann als motto boven het hele werk van Menno ter Braak kunnen staan.

---

¹⁶ Ter Braak had de gewoonte, vertelde Ant ter Braak eens aan neef Krijn, om nadat hij de post uit de brievenbus had gehaald deze op de lessenaar van de piano te zetten en terwijl hij de post las op de piano te improviseren. Op de inhoud van die post dus. (Mededeling van Krijn ter Braak.)

¹⁷ Fritz Hirsch, acteur, zanger en theaterleider, werd in 1888 geboren in Mannheim en werd in juni 1942 in het concentratiekamp Mauthausen omgebracht. Hij kwam in 1928 naar Nederland en stichtte een operettegezelschap in Scheveningen.

¹⁸ Hirsch had de interviewer daarvoor verteld dat hij – “zoals u weet” – uit Mannheim afkomstig was, en dat Kurt Lehner alias Kurt Lehmann of Konrad Merz in werkelijkheid een Berlijner was, was de interviewer vanzelfsprekend eveneens bekend.

¹⁹ *Het Vaderland*, 10 december 1937. http://mtb.dbnl.nl/tekst/braa002vade06_01/braa002vade06_01_0148.php

²⁰ In september 1935 schrijft Lehmann een brief aan zijn moeder en zijn broer bij uitzondering met de schrijfmaschine. Zijn broer merkt daarna op: „Dein letzter Brief war der erste, den ich fließend herunter lesen konnte, da weiß man wenigstens gleich, was gemeint ist.“

²¹ Konrad Merz in *Tirade* 193/194, p. 69.

Op het eerste gezicht lijkt de inhoud van de brieven soms tamelijk oppervlakkig en van de persoonlijke omgang van Menno ter Braak met zijn beschermeling komt men vrijwel niets te weten. Daartoe moet men de brieven van Kurt Lehmann aan zijn moeder en zijn broer in Berlijn lezen, waarin hij vertelt over de samenwerking met Fritz Hirsch, het verblijf in Brussel, het contact met Titia Gorter²² en ook over het mislukken van diverse projecten. Dat wordt in de brieven van en aan Menno ter Braak af en toe terloops aangestipt, meer niet. Min of meer een uitzondering is de briefkaart, die Ter Braak op 13 april 1936 uit Eibergen stuurt: „Beste heer L. Komt u alstublieft donderdag in de loop van de ochtend. Wij wilden namelijk u en het duo Erika Mann – Therese Giehse aan onze tafel verenigen.“

Of bij voorbeeld Brussel. Op 27 juli 1936 schrijft Lehmann: “Mijn werk en ik, wij beiden zouden oneindig dankbaar zijn, als het u zou lukken om ons de middelen te lenen, om in de lucht van het “kleine Parijs” (Brussel) en in Antwerpen te leven.” In het interview in *De Revisor*²³ vertelt Merz: “Toen ik Ter Braak had leren kennen heeft hij gezegd: ik moet zes mensen hebben die die jongen ieder 50 gulden betalen. Dat waren dan Menno en Wim ter Braak [...] en nog een paar mensen. En met die 300 gulden ben ik eind '36 naar Brussel gegaan waar ik ‘Ein Winter mit Marsman’ heb doorgebracht, zoals u in *Maatstaf*²⁴ hebt gelezen.” En eind december 1936 schrijft Menno ter Braak: „Happy Christmas in Brussel en schrijft u uw boek spoedig af! Ik ben benieuwd als een jong meisje naar de afwikkeling van het probleem.“

Of Brussel en Jan Greshoff. Op 9 augustus 1977 schrijft de weduwe Aty Greshoff: „Je zult je mij misschien nog wel vaag herinneren: Aty, de vrouw van Jan Greshoff, die helaas bijna zeven jaar geleden gestorven is. Je kwam toen je in Brussel was, geregeld bij ons eten en baden (luid zingend!). Dat is alles lang geleden, maar ik denk nog dikwijls aan die tijd, die voor mij de mooiste tijd van mijn leven is geweest: de tijd met Menno Eddy²⁵ en Henny Marsman, aan de oprichting van Forum enz.“

Het is duidelijk dat de enorme betekenis van Ter Braak voor Kurt Lehmann niet alleen daaruit bestond dat hij hem als auteur heeft gestimuleerd, maar ook dat hij hem met veel persoonlijkheden uit de wereld van cultuur en wetenschap in Nederland heeft laten kennismaken. Zo schrijft Lehmann 27 maart 1936: “Bij de Romeins²⁶ was ik pas geleden.” En in dezelfde brief: “Ook de heer Gans²⁷ was bij me.” Die was hem weliswaar “te zeer literaat. Desondanks niet onsympathiek“.

In de lijst hieronder staan zowel verstuurd brieven als briefontwerpen, waarvan niet zeker is of ze verstuurd zijn. De brieven en kaarten maken in de aanhef een bepaalde ontwikkeling zichtbaar, maar het is wel bij *U* of beter *Sie* gebleven.

1. Kurt Lehmann, 23-5-1935	Sehr geehrter Herr Dr. ter Braak
2. Menno ter Braak, 24-5-1935	Sehr geehrter Herr Lehmann
3. Kurt Lehmann, 28-5-1935	Sehr geehrter Herr Dr. Ter Braak
4. Kurt Lehmann, 15-6-1935	Sehr geehrter Herr Dr. Ter Braak
5. Menno ter Braak, 18-6-1935	Sehr geehrter Herr Lehmann
6. Menno ter Braak, 19-6-1935	Sehr geehrter Herr Lehmann
7. Kurt Lehmann, 20-6-1935	Sehr geehrter Herr Dr. ter Braak
8. Kurt Lehmann, 28-6-1935	Sehr geehrter Herr Dr. ter Braak
9. Kurt Lehmann, 1-7-1935	Lieber Herr Dr. ter Braak
10. Kurt Lehmann, 15-7-1935	Lieber Dr. Ter Braak
11. Kurt Lehmann, 6-8-1935	Lieber Dr. Ter Braak
12. Kurt Lehmann, 14-8-1935	Lieber Dr. ter Braak [briefkaart]

²² Titia Gorter (1879-1945) had met Kurt Lehmann contact opgenomen, nadat zij *Ein Mensch fällt aus Deutschland* gelezen had. Zij heeft een belangrijke rol in het leven en overleven van Lehmann gespeeld. Zie ook mijn artikel in *Neophilologus* met de titel *Konrad Merz, der Mann, der „fünf Minuten berühmt“ war*.

²³ *De Revisor* IV/3, p. 25.

²⁴ *Maatstaf*, maart 1975, p. 1-5.

²⁵ E. du Perron.

²⁶ Het echtpaar Jan und Annie Romein, beiden historici, was ook actief in de antifascistische beweging.

²⁷ Jacques Gans, 1907-1972, journalist en politieke oproerkraaijer. Beviend met Ter Braak en Du Perron.

13. Kurt Lehmann, 14-9-1935, ontwerp uit het dagboek, zonder aanhef
14. Kurt Lehmann, 16-9-1935, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. ter Braak
15. Kurt Lehmann, 16-9-1935   Lieber Dr. ter Braak
16. Menno ter Braak, 22-9-1935   Lieber Herr Lehmann [ansichtkaart]
17. Kurt Lehmann, 24-9-1935   Lieber Dr. Ter Braak
18. Kurt Lehmann, 26-9-1935   Lieber Dr. Ter Braak
19. Kurt Lehmann, 22-10-1935   Lieber Dr. Ter Braak
20. Kurt Lehmann, 5-11-1935   Lieber Dr. Ter Braak
21. Kurt Lehmann, 13-11-1935, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
22. Kurt Lehmann, 18-11-1935   Lieber Dr. Ter Braak
23. Kurt Lehmann, 22-11-1935   Lieber Dr. Ter Braak
24. Kurt Lehmann, 4-12-1935, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
25. Kurt Lehmann, 23-12-1935   Lieber Dr. Ter Braak
26. Kurt Lehmann, 13-1-1936, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
27. Kurt Lehmann, 29-2-1936, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
28. Kurt Lehmann, 2-3-1936, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
29. Kurt Lehmann, 3-3-1936, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
30. Kurt Lehmann, 13-3-1936, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
31. Kurt Lehmann, 27-3-1936 ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
32. Kurt Lehmann, 7-4-1936, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
33. Menno ter Braak, 13-4-1936   Lieber Herr L. [briefkaart, datum poststempel]
34. Kurt Lehmann, 11-5-1936, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
35. Kurt Lehmann, 24-7-1936, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
36. Menno ter Braak, 25-7-1936   Lieber Merz
37. Kurt Lehmann, 27-7-1936, ontwerp uit het dagboek, Lieber Dr. Ter Braak
38. Menno ter Braak, 21-12-1936   Lieber Merz
39. Kurt Lehmann, 18-1-1937, ontwerp uit het dagboek, Lieber Menno t.B.
40. Kurt Lehmann, 23-4-1937, ontwerp uit het dagboek, Lieber Menno t.B.
41. Menno ter Braak, 14-5-1937   Lieber Kurt
42. Kurt Lehmann, 31-5-1938, ontwerp uit het dagboek, Lieber Menno t.B.
43. Kurt Lehmann, 1-7-1938, ontwerp uit het dagboek, Lieber Menno t.B.
44. Menno ter Braak, 3-7-1938   Lieber Merz
45. Kurt Lehmann, 7-7-1938, ontwerp uit het dagboek, Lieber Menno t.B.
46. Menno ter Braak, [7-7-1938]   Lieber Kurt
47. Kurt Lehmann, 9-7-1938, ontwerp uit het dagboek, Lieber Menno t.B.
48. Kurt Lehmann, 3-9-1938, ontwerp uit het dagboek, Lieber Menno t.B.
49. Menno ter Braak, ongedateerd, ansicht, zonder aanhef
50. Menno ter Braak, 23-9-1938, ansichtkaart, zonder aanhef
51. Kurt Lehmann, 17-12-1938, ontwerp uit het dagboek, Lieber Menno t.B.
52. Kurt Lehmann, 22-2-1939   Lieber Menno t.B.
53. Kurt Lehmann, 4-12-1939   Lieber Menno t. B.
54. Kurt Lehmann, januari 1940   *alleen als ontwerp bekend, zonder aanhef*

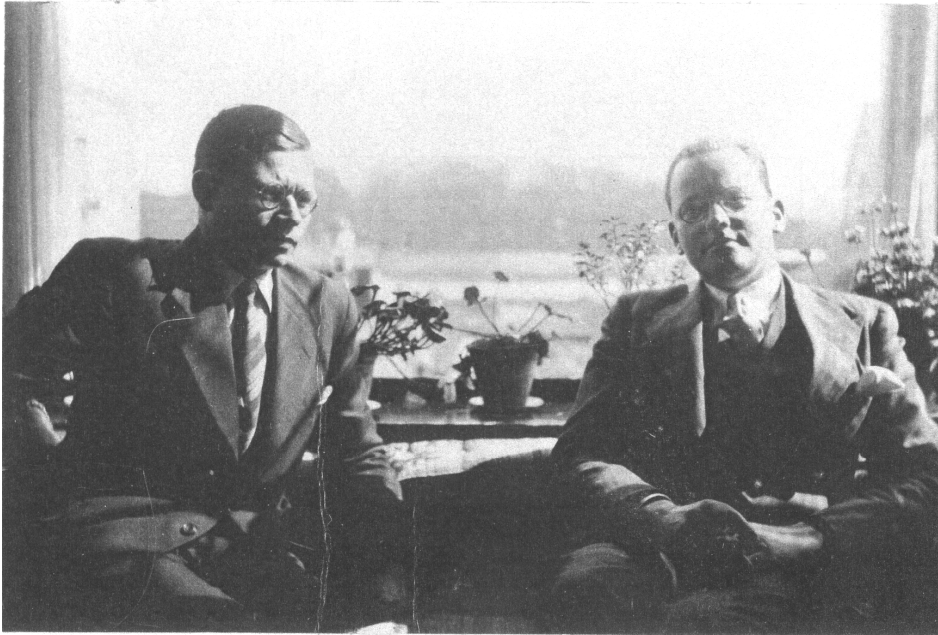
Ter-Braakdeskundige Léon Hanssen wijst erop dat het een bijzonderheid was als de voornaam werd gebruikt.²⁸ In het geval van Kurt Lehmann/Konrad Merz is de wisseling van „Lieber²⁹ Herr Lehmann“

²⁸ Léon Hanssen, *Sterven als een polemist*, p. 450. Daarentegen vermeldt J.M. Kap in haar Bachelorthese van de Universiteit Utrecht (2010) [http://mtb.dbnl.nl/brieven/over_correspondent.php?id=gomp002], hoe de 13 jaar jongere Hans Gomperts voorstelt om elkaar te tutoyeren, wat Menno ter Braak een half jaar later (febr. 1938) accepteert. Maar pas in januari 1940 noemen ze elkaar ook bij de voornaam. (p. 25)

²⁹ De uitdrukking ‚Lieber...‘ komt overeen met het Nederlandse ‚Beste...‘. In de vertaling van de brieven staat dan ook steeds „Beste ...”

naar „Lieber Merz“ in tweevoudig opzicht interessant, aangezien „Lieber Merz“ erop duidt, dat Lehmann in de ogen van Ter Braak tot schrijver is bevorderd en het ontbreken van het woordje Herr vertoont een zekere nieuwe vertrouwdheid. Bij „Lieber Kurt“ lijkt dan weer de schrijver achter de mens te verdwijnen.

Dat wil nog niet zeggen dat Ter Braak en Lehmann elkaar in de persoonlijke omgang niet zouden hebben getutoyeerd. Uit het gemak waarmee Ant ter Braak hem in de brief van eind 1941 met *jij* en *jou* aanspreekt, blijkt eerder dat er tussen de gesproken taal – het Nederlands bovendien – en het schriftelijke verkeer een groot verschil zal hebben bestaan.

Konrad Merz en Menno ter Braak, Den Haag, begin 1936.

Foto met onderschrift in het Duitse literatuurarchief, Marbach, uit de nalatenschap van Kurt Lehmann

De briefwisseling tussen Menno ter Braak en Kurt Lehmann/Konrad Merz

De eerste brief, die Kurt Lehmann op 23 mei 1935 aan Menno ter Braak heeft geschreven, vertoont zowel bescheidenheid als jeugdige overmoed:

“Amsterdam, 23 mei 1935, Pythagorasstraat 21.

Zeer geachte Dr. Ter Braak,

Aangespoord door uw artikel in het ‘Neue Tage-Buch’, heb ik de moed om u te schrijven.

U eist volledig terecht dat de emigrantenboeken zich ‘wezenlijk’ van de vorhitlerische producten zouden moeten onderscheiden. De nogal zwakke tegenwerpingen hebben net als de publicaties tot nu toe bewezen, dat van de aloude bekende namen niets nieuws meer te verwachten is.

Wat echter moeten wij jongeren doen, die geen naam gemaakt hebben, omdat wij nou eenmaal niet oud genoeg waren! Geen mens kent ons daarbuiten, en niemand open zijn deur voor ons, hoewel toch slechts van ons iets wezenlijk nieuws zou kunnen worden verwacht.

Ik heb in het ‘Neue Tage-Buch’ het ‘Tagebuch eines Berliner Studenten’ gepubliceerd. Door Leopold Schwarzschild werd ik een ‘merkwaardige literaire kracht’ genoemd. Niemand echter is verder benieuwd naar zo’n ongenoemde.

In Nederland heb ik als tuin- en koestalknecht zwaar werk verricht en ben nu bezig om de belevenis van mijn val uit Duitsland tot een boek te vormen.

Kritische kennissen, aan wie ik het onvoltooide voorlas, zijn van mening dat dit het lang verwachte boek van de jongste emigratie wordt. Het mag waar zijn dat hier eindelijk iets anders en nieuws ontstaat.

Nu echter heb ik in diverse betekenissen de raad van ervaren iemand dringend nodig, van een man, wie het alleen om kunst gaat en die tegelijk een mens uit mijn toevluchtland is.

Ik heb vertrouwen in u en zou u willen vragen, of ik misschien eens naar u toe zou mogen komen. Ik zou dan het manuscript meebrengen.

Ik hoop dat u zich door deze brief niet lastig gevallen voelt en groet u

hoogachtend
Kurt Lehmann”

[Sehr geehrter Herr Dr. ter Braak, Angeregt von Ihrem Artikel im „Neuen Tage-Buch“, habe ich den Mut, Ihnen zu schreiben. Sie fordern mit allem Recht, die Emigrantenbücher mögen sich „wesentlich“ von den vorhitlerischen Gestaltungen unterscheiden. Die recht schwächlichen Entgegnungen haben ebenso wie die bisherigen Veröffentlichungen bewiesen, dass von den altbekannten Namen ein Neues nicht mehr zu erwarten ist. Was aber sollen wir Jungen tun, die wir keinen Namen haben, weil wir eben nicht alt genug waren! Kein Mensch kennt uns draussen, und niemand öffnet uns die Tür, obwohl doch nur von uns wesentlich Neues erwartet werden könnte. Ich habe im „Neuen Tage-Buch“ das „Tagebuch eines Berliner Studenten“ veröffentlicht. Von Leopold Schwarzschild wurde ich als eine „merkwürdige literarische Kraft“ bezeichnet. Niemand aber sieht sich nun weiter nach so Ungenannten um. In Holland habe ich als Garten- und Kuhstallknecht schwer gearbeitet und bin nun dabei, das Erlebnis meines Fallens aus Deutschland zu einem Buch zu gestalten. Kritische Bekannte, denen ich das Unvollendete vorlas, meinen, dieses werde das lang ersehnte Buch der letzten Emigration. Es mag wahr sein, dass hier endlich ein Anderes und Neues entsteht. Nun aber habe ich, in mancherlei Sinn, den Rat eines Erfahrenen dringend nötig, eines Mannes, dem es allein um Kunst geht und der zugleich Mensch aus meinem Zufluchtland ist. Ich habe Vertrauen zu Ihnen und möchte Sie fragen, ob ich vielleicht einmal zu Ihnen kommen dürfte. Ich würde dann das Manuskript mitbringen. Ich hoffe, Sie mögen sich von diesem Brief nicht belästigt fühlen und grüsse Sie, hochachtungsvoll, Kurt Lehmann]

Op 24 mei schreef Ter Braak terug:

“Zeer geachte heer Lehmann,

Hartelijk dank voor uw brief. Ik wil u vanzelfsprekend heel graag leren kennen. Als het u schikt om eens 's middags tussen 3 en 6 naar me toe te komen, zal ik u bijna iedere dag kunnen ontvangen. Stelt u iets concreets voor en brengt u in ieder geval het manuscript mee. Ik zal het lezen en u eerlijk zeggen, wat ik ervan vind.

Hoogachtend ...”

[Sehr geehrter Herr Lehmann, Vielen Dank für Ihren Brief. Ich möchte selbstverständlich sehr gern Ihre Bekanntschaft machen. Wenn es Ihnen passt mal Mittags zwischen 3 und 6 zu mir zu kommen, werde ich Sie fast jeden Tag empfangen können. Schlagen Sie also etwas Konkretes vor, und bringen Sie auf jeden Fall das Manuskript mit. Ich werde es lesen und Ihnen ehrlich sagen was ich davon halte. Hochachtungsvoll...]

Vier dagen later bedankt Lehmann hem en vraagt: “Is het goed, als ik volgende week vrijdag, ongeveer 3 uur, bij u ben? Het manuscript zal ik dan meebrengen. Pardon, u zult het niet kunnen lezen, want het boek is nog te weinig af om het te typen. En de geschreven bladen zien er niet erg mooi uit, zoals immers de meeste kinderen kort na hun geboorte. Misschien is het goed als ik u gedeeltes voorlees, ook daaruit zult u al voelen, of het iets is.”

In de *Haagse Post* van 21 maart 1981 vertelt Merz: “Zoiets had ik nooit verwacht. [...] als kleine Berlijnse proletariër verwacht je niet eens antwoord of zo, eerder een trap. Maar toch ernaar toe, naar Den Haag naar het Pomonaplein aan het eind van de Laan van Meerdervoort. Om een paar centen uit te sparen ging ik lopen, maar wist ik dat de Laan van Meerdervoort zo vreselijk *lang* was? Ik bel aan en denk nog steeds: ik krijg een trap, was je gewend in Berlijn. Maar ik kreeg een kopje thee van zijn vrouw en Ter Braak sprak gewoon Duits met me en ze waren gewoon aardig.”

Dat Kurt Lehmann grote bewondering voor Menno ter Braak had en hem bijzonder dankbaar was, wil niet zeggen dat hij geen kritiek uitte als hij dat noodzakelijk achtte. Vooral als het beeld van Duitsland volgens hem verkeerd werd voorgesteld, stak hij zijn mening niet onder stoelen of banken: „... ich kann als Deutscher Deutschland nicht so sehen wie Sie ...“ Juist als hij in alle rust formuleert komt hij soms tot gedachtensprongen die ook zijn latere proza af en toe ondoordringbaar maken. Op 15 juli 1935 schrijft hij aan Menno ter Braak naar aanleiding van diens boek *Het Tweede Gezicht* dat hij in dank ontvangen heeft.

“Beste Dr. Ter Braak, uw boek ‘Het Tweede Gezicht’ heb ik ontvangen en aldus wel uw eerste tot vijfde gezicht. Ik dank u. Het lijkt me uitstekend en men kan Nederland gelukwensen dat het zo’n oprechte en strijdlustige geest in zijn dag heeft (ofschoon op z’n vroegst op het tweede gezicht van deze dag). Alleen raakt de afbeelding voorop u niet zo diep als u het boek geraakt heeft, zij ziet meer de criticus en te weinig de mens.

Het is toch niet nodig, u in alles gelijk te geven, maar het is nodig, wakker te worden, de eeuwenoude versiering af te tuigen en daarom: een man als u is nodig, als de kunst niet in het concentratiekamp van de middelmatigheden moet eindigen. Aan ondervoeding en huldigingstoespraken. Zeker, ik kan als Duitser Duitsland niet zo zien als u, voor mij is Duitsland geen halfbeschaafd volk, het is weliswaar politiek volledig onbekwaam, troosteloos onontwikkeld en thans in de klauwen van een bende, waarvan de stierennek al het fijnere bedekt; maar omdat men slechts de grote bek mag horen, moet men niet denken, dat er ook geen mond bestaat. We bezitten Duitsland nooit, we moeten er altijd om vechten, we bezitten Duitsland alleen maar, als we het niet bezitten. Dat is een tragisch, maar nou juist een Duits lot.”

[Lieber Dr. Ter Braak, Ihr Buch ‚Het Tweede Gezicht‘ habe ich empfangen und also wohl Ihr erstes bis fünftes Gezicht. Ich danke Ihnen. Es scheint mir ausgezeichnet, und man kann Nederland beglückwünschen, daß es einen so aufrechten und kämpferischen Geist in seinem Tage hat (wenn auch frühestens im Zweiten Gesicht dieses Tages). Nur trifft das Bild vorne Sie nicht so tief, wie Sie das Buch getroffen haben, es sieht mehr den Kritiker und zu wenig den Menschen. Es ist ja nicht nötig, Ihnen in allem zuzustimmen, aber es ist nötig, wach zu werden, den jahrhundertalten Zierat abubrechen und darum: ein Mann wie Sie ist nötig, wenn die Kunst nicht im Konzentrationslager der Mittelmäßigkeiten verenden soll. An Unterernährung und Huldigungsreden. Gewiß, ich kann als Deutscher Deutschland nicht so sehen wie Sie, für mich ist Deutschland kein halfbeschaafd Volk, es ist freilich politisch gänzlich unfähig, trostlos unentwickelt und nun in den Klauen einer Bande, deren Stiernacken alles Feinere verdeckt; aber weil man nur die Schnauze hören darf, soll man nicht meinen, es sei nicht auch ein Mund da. Wir haben Deutschland niemals, wir müssen immer darum kämpfen, wir haben Deutschland nur, wenn wir es nicht haben. Das ist ein tragisches, aber eben deutsches Los.]

Terwijl Lehmann de roman *Dr. Dumay verliest...* van Ter Braak kon waarderen, was hij over *De pantserkrant* veel minder goed te spreken.

Op 13 januari 1936 (althans de datum van het concept in het dagboek) schreef hij dat hij “de Dumay” intussen gelezen had.

“Hij is toch als “huiskamerroman” wel heel goed. En meer mag je niet verlangen, een huiskamerroman mag immers niet de muren van de huiskamer³⁰ aan het wankelen brengen. Een dame vroeg me, wat ze moest lezen, ze wilde een beetje uitrusten van werkeloosheid, [?] en “Volk und Vaterland”. Ik gaf haar met een goed geweten uw Dumay. [...] Dat dit boek ook in de verste verten niet alledaags is, dat is hier een bijzondere verdienste.”

[Er ist doch als ‚huiskamerroman‘ wohl sehr gut. Und mehr darf man nicht verlangen, ein huiskamerroman darf ja doch die Wände der Huiskamer nicht wanken machen. Mich fragte eine Dame, was sie lesen sollte, sie wolle gerne ein wenig ausruhen von werkeloosheid, [?] und „Volk und Vaterland“³¹. Ich gab ihr mit gutem Gewissen Ihren Dumay. [...] Daß dieses Buch auch in der Ferne nicht alltäglich ist, das ist hier ein besonderes Verdienst.]

Maar, vindt Lehmann, veel minder gelukt, ook in dramatische zin lijkt hem de ‘Pantserkrant’ die echt onder Ter Braaks niveau is. “Het blijft een probleem, hoe dezelfde persoon Dumay en de ‘Pantserkrant’ kon schrijven. De oplossing van dit probleem zit ’m misschien daarin, dat Dumay wel kunst [is], de Pantserkrant het echter niet kon worden. Misschien kunnen we er nog eens persoonlijk over praten.”

[Es bleibt ein Problem, wie derselbe Mensch den Dumay und den ‚Pantserkrant‘ schreiben konnte. Dieses Problem löst sich vielleicht dahin, daß der Dumay wohl aber Kunst, der Pantserkrant es aber nicht werden konnte. Vielleicht läßt sich über das alles noch einmal persönlich sprechen.]

Aan de andere kant kon Lehmann niet tegen domheid bij kritiek op Menno ter Braak. Zo schrijft hij op 14 augustus 1935: “Gisteren heb ik iets heel doms over u moeten lezen, 6 stuks ondervoede hersens hebben in het weekblad ‘Vandaag’ geprobeerd, u te kritiseren. Daardoor bent u, wat mij betreft, des te meer waard om te worden beschermd. Het lijkt net alsof zes hondjes naar de wolken blaffen en vinden dat de wolken daar nu moeten wegtrekken zodat de zon eindelijk op ze kan gaan schijnen. Maar de wolken zullen de honden toch natregenen en geven er geen lor om, of ze worden toegebluft of niet.”

[Gestern habe ich etwas ganz Dummes über Sie lesen müssen, 6 unterernährte Hirne haben in dem Weekblad ‚Vandaag‘ versucht, Sie zu kritisieren. Sie sind einem dadurch geradezu schützenswerter geworden. Es sieht so aus, als ob sechs kleine Hunde gegen die Wolken bellen und meinen, nun müßten die Wolken dort wegziehen, und die Sonne müsste sie endlich bescheinen. Aber die Wolken werden die Hunde dennoch naßregnen und einen Dreck darum geben, ob sie angebellt werden oder nicht.]

Moge dan op het eerste gezicht – of beter: bij de eerste inzage – de briefwisseling tussen Ter Braak en Kurt Lehmann misschien niet spannend lijken om te lezen, omdat filosofie noch politiek een rol van betekenis spelen en ook van literatuur – anders dan de beide boeken van Konrad Merz – nauwelijks sprake is. Dit blijkt echter hoofdzakelijk te gelden voor de brieven in het Duitse Nationalarchiv. Uit later verkregen brieven spreekt een heel andere toon, zoals in de hierboven aangehaalde brief van 15 juli 1935. Een andere brief, van 23 december 1935, houdt zich vier bladzijden lang bezig met twee boeken die Lehmann bepaald niet bevallen. „Huizingas Buch³² hat mir recht wenig gegeben“, Huizinga’s boek heeft me weinig gebracht, constateert hij en geeft een korte analyse van zijn bezwaren. De zwakke en sterke momenten van de roman *Else Böhler. Duits dienstmeisje* van Simon Vestdijk weet Lehmann eveneens goed te verwoorden. Soms formuleert hij kort en treffend, bij voorbeeld, als hij op 11 mei 1936 een brief als volgt beëindigt: “Heb nu Gläser’s ‘Letzten Zivilisten’³³ gelezen en vind het werkelijk een goed boek. Alleen is het veel te breedvoerig. Als hij de Donkerse methode³⁴ zou toepassen, dan werd het buitengewoon.”

[Habe nun Gläser’s ‚Letzten Zivilisten‘ gelesen und finde es ein wirklich gutes Buch. Nur ist es viel zu breit. Wenn er die Donkersche Methode anwenden würde, dann würde es außerordentlich.]

---

³⁰ Menno ter Braak heeft het begrip “huiskamerroman” af en toe in zijn recensies gebruikt. De roman *Dr. Dumay verliest...* eindigt als volgt: “...de romantiek van die anderen doorzien en er niet meer aan mee kunnen doen. Dat wreekt zich eens. . . Ieder komt aan de beurt voor zijn huiskamerroman. . .’ Dumay nam haar hand. Achter de ramen scheen de tijd te pauzeeren.”

³¹ *Volk en Vaderland* was van 1933 tot 1945 het weekblad van de NSB.

³² Bedoeld is *In de schaduwen van morgen* van Johan Huizinga, Haarlem 1935.

³³ Ernst Gläser’s *Der letzte Zivilist* verscheen in 1935 in Zürich.

³⁴ Waarschijnlijk duidt Lehmann op Anthonie Donker, wiens *Beschouwingen over boeken en mensen* in 1930 verschenen waren. Daarin “neemt Anthonie Donker het standpunt in van de ‘dogmalooze levensminnaar’”. (Zie de tekst van Martien G.J. de Jong op de website van dbnl.)

Wie zich in de toenmalige omstandigheden verplaatst, d.w.z. in de tijd van 1935 tot 1939 of, los van de brieven, van mei 1935 tot mei 1940, en zich de situatie van Ter Braak en Lehmann voor ogen voert, ontdekt de diepere zin van wat er geschreven is. Wat de huidige beschouwer en zeker de Merzkenner opvalt, is dat Kurt Lehmanns taal nog zuiver Duits is, weliswaar doorspekt met woordspelingen, maar hollandismen of 'gewone' fouten ontbreken geheel.³⁵

De brieven die Menno ter Braak aan Kurt Lehmann schreef, beperkten zich niet tot gedachten, hoe de miserabele situatie kon worden opgelost. Vanaf het begin is Menno ter Braak enthousiast over wat Kurt Lehmann heeft geschreven, wat niet betekent, dat hij geen bezwaren had tegen sommige gedeeltes. Maar juist doordat Kurt Lehmann zich door deze kritische opmerkingen liet leiden, heeft hij in de ogen van Menno ter Braak iets groots verricht. Iets soortgelijks geldt trouwens ook voor Ant ter Braak die de manuscripten eveneens zorgvuldig gelezen heeft.

Bij de "eerste helft" van *Ein Mensch fällt aus Deutschland* heeft Lehmann een „Vorwort“ geschreven, dat erg veel lijkt op een brief, bedoeld voor Menno ter Braak, al is het dat ook heel duidelijk weer niet. Maar er ontbreekt, zoals in de brieven, ook niet een verwijzing naar de financiële noodsituatie van de auteur.

“Neem me niet kwalijk! Dit boek bevindt zich pas in de vijfde maand. En eigenlijk mocht niemand het al bekijken. Maar wat is tegenwoordig eigenlijk eigenlijk! Op weg daarheen moge dit boek zijn.

Het ziet er misschien nog zo uit, als was er te weinig richting in. Maar dat komt nu. Direct na de val heeft men geen richting. Men is in het buitenland. En als je daar meteen zou weten, waar en waar je aan toe bent, wie zou van jou een vluchtelingenboek willen lezen!

Hier zou richting wel terechtstelling zijn.

Nu weten ook zij, waar we aan toe zijn. We zijn immers in de vijfde maand. Maar nu? Nu heeft de moeder een lege maag gekregen. Hoe moet zij haar kind voeden. Het kind echter bonst tegen haar borst. Het wil eruit!

Thans is nog enige bijstand van node. Enige. Want in alle rust moeten de ledematen op orde komen, zij moeten volgens eigen wetten groeien. Daartoe is rust noodzakelijk en versterking.

Bijstand!

En als het kind af is, zal het de dag in vallen.

Het eerste boek van deze emigratie moet geschreven zijn.”

[Verzeihung! Dieses Buch befindet sich erst im fünften Monat. Und eigentlich dürfte es noch niemand beäugeln. Aber was ist heute eigentlich eigentlich! Auf dem Wege dahin möge dieses Buch sein. Es sieht vielleicht noch so aus, als sei zu wenig Richtung in ihm. Aber das kommt nun. Gleich nach dem Fall hat man keine Richtung. Man ist im Ausland. Und wenn du dort gleich wüsstest, wo und woran du bist, wer wollte von dir ein Flüchtlingsbuch lesen! Hier wäre Richtung schon Hinrichtung. Nun wissen auch wir, woran wir sind. Wir sind ja im fünften Monat. Aber nun? Nun ist der Mutter der Magen leer geworden. Wovon soll sie ihr Kind nähren. Das Kind aber schlägt ihr gegen die Brust. Es will hinaus! Jetzt ist noch etwas Beistand notwendig. Etwas. Denn in Ruhe müssen alle Glieder geordnet sein, sie müssen nach eigenen Gesetzen wachsen. Dazu ist Ruhe notwendig und Kräftigung. Beistand! Und das fertige Kind wird in den Tag fallen. Das erste Buch dieser Emigration soll geschrieben sein.]

In het archief in Marbach ligt een fotokopie van een brief van 18 juni 1935. Op de bijbehorende envelop is "Aangeteekend" gestempeld, want er was een cheque van 50 gulden meegestuurd. Ter Braak bedankt Lehmann voor het manuscript, dat hij zodra hij tijd heeft hoopt te kunnen lezen. De nare omstandigheden in aanmerking genomen, hoopt Ter Braak „tatsächlich etwas für Sie im Justizministerium [zu] erreichen“. Voor het lezen van het manuscript kon hij echter „in dieser Woche keine Zeit für Sie freimachen“, daar hij donderdag de 20e naar Parijs gaat voor het schrijverscongres tegen het fascisme. Niettemin meldt Ter Braak de volgende dag al: “Woensdag [...] Ik heb zojuist uw manuscript uitgelezen, kon niet ophouden. Het boek is uitstekend, het behoort tot de boeken die met minimale middelen het maximale bereiken. [...] Schrijft u alstublieft het vervolg! Weest u niet bezorgd vanwege

---

³⁵ De opmerking onderaan een brief aan Leo Fiethen (ongedateerd) „(und bitte, verzeih mein holländisch deutsch)“ was geen overbodige luxe, gezien uitdrukkingen als: „Mit mich geht es almählich was besser.“

het geld; u kunt eventueel enige weken bij mij wonen, waar u een kamer om te werken kunt hebben. Naar ik hoop hebt u mijn aangetekende brief in goede orde ontvangen?”

[Mittwoch [...] Ich habe eben Ihr Manuskript zu Ende gelesen, konnte nicht aufhören. Das Buch ist ausgezeichnet, es gehört zu den Büchern, die mit minimalen Mitteln Maximales erreichen. [...] Schreiben Sie bitte die Fortsetzung! Kümmern Sie sich nicht um das Geld; Sie können eventuell einige Wochen bei mir wohnen, wo Sie ein Zimmer zum Arbeiten haben können. Sie haben hoffentlich meinen Einschreibebrief in guter Ordnung erhalten?]

Het is in deze brief dat hij Querido „verrückt“ noemt als hij boek niet zou nemen.

De wereld van iemand die door zijn vaderland verstoten is, het leven van een arme illegaal, kent de scherpe tegenstelling tussen die paar mensen die het beste met hem voor hebben en de velen die hem kwalijk gezind zijn. Daardoor voert de balling voortdurend een strijd om het bestaan.

In de brieven aan Menno ter Braak uit Lehmann zich af en toe over de weldaden van zijn beschermheer en vertelt hem heel vaak over zijn geldnood en de aanvaringen met de vreemdelingenpolitie. Ter Braak probeert, niet alleen door geld te sturen, maar ook op andere manieren om Lehmann mogelijkheden te bieden, iets te verdienen en als de betaling op zich laat wachten, zoals bij voorbeeld door het *Neue Tage-Buch*, dan zet hij zich voor hem in: “N.B. Ik kreeg een antwoord van het NTB, waarin de directeur me schreef dat hij de kwestie onderzoekt; hij heeft namelijk tamelijk vaak met bedriegers te maken. Ik hoop dat u gauw iets van hem zal horen; anders zal ik hem nog eens aan zijn brief herinneren.”³⁶ Twee maanden later vraagt Kurt Lehmann: “Hebt u al aan het N.T.B. gevraagd, of ze de bedrieger gevonden hebben?”³⁷ en anderhalve maand daarna constateert Lehmann: “Het ‘Tagebuch’ heeft in mijn aangelegenheid kennelijk nog steeds niets van zich laten horen.”³⁸

[N.B. Ich erhielt eine Antwort vom NTB, in der der Direktor mir schrieb er untersuche die Angelegenheit; er hat nämlich ziemlich oft mit Betrügern zu tun. Hoffentlich werden Sie bald von ihm hören; sonst werde ich ihm noch mal an seinen Brief erinnern. / Haben Sie das N.T.B. schon gefragt, ob sie den Betrüger gefunden haben? / Das ‘Tagebuch’ hat in meiner Angelegenheit wohl noch immer nicht von sich hören lassen.]

Twee vijanden – De vreemdelingenpolitie en Querido

Met twee ‘vijanden’ heeft Lehmann het in het bijzonder aan de stok: de vreemdelingenpolitie en Querido. Op 15 juni 1935 bericht Lehmann: “zoals afgesproken stuur ik u het eerste deel van mijn boek. Het heeft lang geduurd, ik heb het zelf getypt. Maar nu is het zover. En nu kan ik niet meer. Want 1) heb ik nu alles opgemaakt en 2) wil de vreemdelingenpolitie alhier geen vriendschap met mij sluiten. Bijna om de andere dag moet ik erheen, een politie-laars wordt op m’n kop geslagen en over twee weken ben ik hier toe aan mijn galgenmaal. Ik ben behoorlijk wanhopig. Want als ik hier weg moet, kan ik me rustig een doodkist laten aanmeten. En ik moet nou juist eindelijk mijn boek afmaken. [...] Nu moet ik me dus op de 25e van deze maand voor de uitvoering van het doodvonnis bij de vreemdelingenpolitie melden. Kunt u mij, wilt u mij daartegen beschermen? Ik bedoel, als een man van gewicht in Holland zich voor me inzet, dan zouden deze beulsknechten in de houding gaan staan. Ik weet het niet.”

[wie abgesprochen, übersende ich Ihnen den ersten Teil meines Buches. Es hat lange gedauert, ich habe es selbst abgetippt. Aber nun ist es soweit. Und nun kann ich nicht weiter. Denn 1) habe ich nun alles aufgebraucht, und 2) will sich die ‘Fremdenpolizei’ hier mit mir nicht befreunden. Alle paar Tage muß ich dorthin, ein Polizeistiefel schlägt mir auf den Schädel, und in der übernächsten Woche soll mir die Henkersmahlzeit hier gegeben werden. Ich bin ziemlich verzweifelt. Denn wenn ich hier weggehen muß, kann ich mir ruhig einen Sarg nach Maß anfertigen lassen. Und dabei habe ich nun endlich mein Buch zu Ende zu bringen. [...] Nun also muß ich mich am 25. ds. Ms. zur Verfügung des Todesurteils bei der Fremdenpolizei melden. Können Sie mich, wollen Sie mich davor schützen? Ich meine, wenn eine Autorität in Holland sich für mich einsetzt, dann würden diese Henkerseelen strammstehn. Ich weiß es nicht.]

Ter Braak is bereid, naar het ministerie van Justitie te gaan om voor hem garant te staan, en kennelijk heeft hij een brief naar de vreemdelingenpolitie geschreven, maar die geeft geen zier om mannen van

³⁶ In de marge van de brief van 18 juni 1935 geschreven.

³⁷ PS bij de brief van 6-8-1935.

³⁸ PS bij de brief van 24-9-1935.

gewicht, zoals Lehmann op 28 juni meedeelt: “Helaas had uw vriendelijke brief geen resultaat. Want voor de vreemdelingenpolitie is zelfs onze Lieve Heer ook maar een pasfraude. Ik vermoedde het toen al, de ‘gratia’ is haar even vreemd als mij de geestesgesteldheid van de vreemdelingenpolitie. Volgens die meneer daar zou uw brief ook niet voldoende zijn, al was die van meneer Colijn persoonlijk, en als je die lui daar bekijkt, dan is het vanzelfsprekend dat deze heren voor Nederland veel belangrijker zijn dan Colijn en bij voorbeeld Frans Hals en Rembrandt bij elkaar.”

[Leider hat auch Ihr freundlicher Brief nicht genügt. Denn für die Fremdenpolizei ist wohl der liebe Gott auch nur eine Paßfälschung. Ich vermutete es schon damals, die ‚gratia‘ ist ihr so fremd wie mir der Geist der Fremdenpolizei. Nach den Worten des Herrn dort, würde Ihr Brief auch nicht genügen, wenn er von Herrn Colijn persönlich wäre, und wenn man diese Leute hier beobachtet, dann ist es selbstverständlich, daß diese Herren für die Niederlande auch viel bedeutsamer sind als Colijn und etwa Franz Hals und Rembrandt zusammen.]

Zijn bestaan staat op het spel, geeft Lehmann te kennen, want zijn aanwezigheid is immers niet le-gaal³⁹: “Daarvoor wordt in ieder geval nog een dwaasheid verlangd: ‘zelfs als meneer Colijn voor u garant zou staan, dan moest hij zijn belastingaangifte over 1934-35 meesturen’, vindt meneer de vreemdelingenpolitie. Ik zei nog dat hij u toch kent. ‘Ik ken hem, maar of mijn baas hem kent, dat weet ik niet.’ Of dat voor Colijn ook geldt? Ik moet nu vrezen, dat ik u tot last word en weet niet wat ik doen moet. Nog ben ik dus van overheidswege niet aanwezig hier en pas als u zo vriendelijk wilt zijn om aan deze afschuwelijke eisen te voldoen, dan pas zou ik eindelijk ertoe komen om rustig te werken.”

[Dazu wird freilich noch ein Irrsinn verlangt: ‚selbst wenn Herr Colijn für Sie bürgte, dann müßte er seine Steuerpapiere 1934-35 miteinsenden‘, meint der Herr Fremdenpolizei. Ich bemerkte, er kenne Sie doch. ‚Ich kenne ihn, aber ob ihn mein Chef kennt, das weiß ich nicht.‘ Ob das für Colijn auch gilt? Ich muß nun befürchten, Ihnen lästig zu werden und weiß nicht, was ich tun soll. Noch bin ich also behördlich nicht anwesend hier, und erst wenn Sie so freundlich sein wollten, diesen widerlichen Anforderungen zu entsprechen, nur dann käme ich endlich zu ruhiger Arbeit.]

En dat terwijl Ter Braak op 19 juni 1935 vol verwachting had gedacht: „Appellieren Sie, wenn nötig, an mich, wenn die Fremdenpolizei Sie belästigt.“

De andere tegenstander is dus Querido, d.w.z. niet alleen de uitgeverij, maar ook de uitgever zelf, zo lijkt het althans, als je Lehmanns brieven bekijkt. Nog erger zou Alice van Nahuys⁴⁰ zijn geweest – doorgaans meestal hoog geprezen vanwege haar verdiensten voor de emigrantenliteratuur – volgens de brief van 4 december 1939: “Querido lijkt me niet de juiste te zijn, ik heb daar altijd Van Nahuys tegen me, en zodoende de furie van het huis.” Dat was in de tijd toen de tweede roman, *Generation ohne Väter*, werd afgewezen. Iets dergelijks was met de eerste roman gebeurd, die in eerste instantie door niemand in de uitgeverij gelezen was.⁴¹ Toen had Ter Braak nog gezegd: „Wenn Querido das Buch nicht nimmt, ist er verrückt und wir geben es auf eigene Faust heraus.“ (19-6-1935) Waarop Lehmann terugkaatste: “Door meneer Querido te worden afgewezen lijkt me net zo’n bevestiging als door meneer Hitler te worden gehaat (met dit verschil dat je Hitler af en toe aangenamer vindt dan die andere viezerik). Het ligt overigens in het ritme van mijn leven, dat niets me gemakkelijk afgaat of onmiddellijk lukt. Meestal gaat het dan later des te beter.” (26-9-1935, getypt)

[Von Herrn Querido abgelehnt zu werden, scheint mir eine ähnliche Bestätigung, wie von Herrn Hitler gehasst zu sein (mit dem Unterschied daß einem Hitler zuweilen angenehmer ist als der andere Schmutzfink.). Es liegt übrigens im Rhythmus meines Lebens, dass mir niemals etwas zufliegt oder sofort gelingt. Meistens geht es dann später umso besser.]

In zijn wanhoop merkt hij op:” Ook al weet ik niet, waarvan ik deze maand of zelfs later kan leven, zou ik me enorm schamen om toch deze Querido achterna te lopen.“

[Wenn ich auch nicht weiss, wovon ich in diesem Monat und gar später leben soll, so wäre es mir doch sehr beschämend, nun doch diesem Querido nachzulaufen.]

³⁹ Kurt Lehmann bezat tot 1941 de Duitse nationaliteit en liet tot 1940 ook telkens zijn pas verlengen.

⁴⁰ Alice van Nahuys (1894-1967) maakte deel uit van de directie van Uitgeverij Querido.

⁴¹ Een „unlesbares Buch“ noemt Fritz Landshoff, indertijd redacteur bij Querido-Verlag, *Ein Mensch fällt aus Deutschland* in een brief van 15 februari 1946 aan Hermann Kesten. (Landshoff, *Erinnerungen eines Verlegers*, p. 384) Voor Lehmann bleef het een vraag, of hij de roman intussen wel gelezen had.

Verder werpt Lehmann de vraag op, waarom men het niet bij Allert de Lange zou proberen. En als Ter Braak contact zou hebben met Zwitserse uitgevers, dan zou daar misschien een kans liggen. Bovendien vindt Lehmann het jammer dat Nederlandse uitgevers niet net zoiets organiseren als in Duitsland, waar belangrijke mensen worden uitgenodigd om 's avonds naar een schrijver te luisteren die uit zijn nieuwe boek voorleest.

In dezelfde brief verzekert hij, dat hij niet à la Weininger zelfmoord zal plegen, alleen al om te voorkomen dat meneer Querido een krans op zijn graf zou leggen. Bovendien zou hij zich geen revolver kunnen veroorloven.

Ter Braak geeft toe, dat het standpunt van Querido niet erg royaal is, "maar wat moet je anders met zo'n 'idealist'?" (25. Juli 1935) Het gaat nog steeds over *Ein Mensch fällt aus Deutschland* en uit de brieven die hierop volgen, komt men te weten dat er toch een resultaat in zicht komt.

In zijn dagboek – misschien ook bedoeld als briefconcept – schrijft Lehmann op 14 september 1935: "Vandaag, op de verjaardag van mijn moeder, heb ik mijn werk definitief afgesloten. Nog niemand heeft het helemaal gelezen totdat deze minuut. Nu sta ik voor de uitgang, maar durf nog niet naar binnen te gaan." Lang heeft Lehmann toch niet gearzeld en het manuscript naar Ter Braak gestuurd. Op 16 september schrijft hij namelijk:

"Amsterdam Oost, Pythagorasstr. 21, 16 september 1935

Beste Dr. ter Braak,

Als u dit pakje hebt ontvangen, dan is gebleken, dat het uiterlijk niet noodzakelijk was om het aangetekend te sturen. Of het van binnen terecht geweest zou zijn, dat te beslissen laat ik aan u over.

Als u het raadzaam acht, dat ik naar u toe kom, schrijft u me dat alstublieft.

Ik wil heel erg graag weten, wat u van het geheel en van de details vindt.

Laat u mij, alstublieft echt waar, niet te lang in het ongewisse!

Hartelijk

uw

Kurt Lehmann

[als postscriptum] Overigens leg ik de rechten op het boek in uw hand. Beslist u alstublieft over wat er verder moet gebeuren."

[Lieber Dr. ter Braak, Wenn Sie dieses Päckchen erhalten haben, dann hat sich ergeben, daß es äußerlich nicht notwendig war, es per Einschreiben zu senden. Ob es innerlich gerechtfertigt gewesen wäre, da mögen Sie nun entscheiden. Wenn Sie es für empfehlenswert halten, daß ich zu Ihnen komme, so schreiben Sie es mir bitte. Ich sehne mich danach, zu wissen, was Sie von dem ganzen und dem einzelnen halten. Lassen Sie mich, bittebitte, nicht zu lange sehnen! Herzlich, Ihr Kurt Lehmann
(Als Nachschrift) Im Übrigen gebe ich die Rechte an dem Buch in Ihre Hand. Entscheiden Sie, bitte, über das Fernere.]

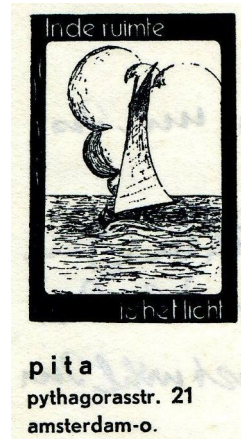
De originele brief heeft Krijn ter Braak in het voorjaar van 2015 gevonden. Voorheen was alleen het concept uit het dagboek bekend. Afgezien van enige kleine verschillen, bleek dat er als gevolg van Lehmanns miserabele handschrift nogal wat woorden fout gelezen waren.

Op 22 oktober 1935 schrijft Lehmann: "De afgelopen weken waren niet gemakkelijk voor mij en ik durfde nauwelijks het oude hoofd daarboven te schudden. Weliswaar ook niet mijn geldbuidel, want daaruit komt al sedert enige tijd niets meer. Daarom ben ik tamelijk wanhopig. Ook de Pita⁴² staat op het punt, haar dood, ookal is het niet 'auf der Flucht' dan wel door ondervoeding te sterven, ze wordt aan het eind van de maand ontbonden. Ik wil dan met twee vrienden een kleine woning nemen. Als het maar met mijn boek eindelijk goed gaat! Het is me helemaal niet mogelijk, anders door te gaan. Ik moet toegeven: ik bewonder, hoe u zich voor het werk inzet [...] en dank u hartelijk."

---

⁴² Pita was een kleine woongemeenschap in de Pythagorasstraat in Amsterdam. Boven de afbeelding (volgende pagina) staat "In de ruimte", eronder: "is het licht". De afbeelding en het adres stonden linksboven op het briefpapier.

[Die letzten Wochen waren nicht leicht für mich, und ich wagte kaum mehr, den alten Kopf da oben zu schütteln. Freilich auch nicht meinen Geldbeutel, denn aus dem kommt schon seit einiger Zeit nichts mehr. So bin ich denn ziemlich verzweifelt. Auch die ‚Pita‘ ist dabei ihren Tod, wenn auch nicht ‚auf der Flucht‘ so doch an Unterernährung zu sterben, sie wird zum Ende des Monats aufgelöst. Ich will dann mit 2 Freunden eine kleine Wohnung nehmen. Wenn es nur mit meinem Buch endlich gut geht! Es ist mir gar nicht möglich, sonst weiter zu kommen. Ich muß gestehen: ich bewundere, wie Sie sich für das Werk einsetzen [...] und ich danke Ihnen innig.]

De toon in de brief van 5 november 1935 is niet minder wanhopig: “ ... ik heb nu al ongeveer 2 weken niets meer van u gehoord [...]. Is er misschien een brief van u door mijn verhuizing niet angekommen? Of moet ik ervan uitgaan dat ook de dubbele hoop verwelkt is? Ik zou u zeer dankbaar zijn als u mij zo gauw mogelijk een kaartje wilt sturen. Op mijn vorige aan u vroeg ik u naar uw recensie van 20 oktober en ik had ook graag die van 27 oktober (Boudier-Affaire⁴³). [...] Misschien wilt u me nu schrijven hoe het met mijn werk, dus met mij, gaat, want het lot van mijn werk is mijn lot.”

[... ich habe nun schon seit etwa 2 Wochen nichts mehr gehört von Ihnen [...]. Ist vielleicht ein Brief von Ihnen durch meinen Umzug nicht angekommen? Oder muß ich annehmen, daß auch die doppelte Hoffnung verwelkt ist? Ich wäre Ihnen sehr dankbar, wenn Sie mir so schnell wie möglich eine Karte senden wollten. Auf meiner letzten an Sie bat ich Sie um Ihre Kritik vom 20.10, und ich hätte sehr gerne auch die vom 27.10 (Boudier-Affaire). [...] Vielleicht wollen Sie mir nun schreiben, wie es meinem Werk, also mir, ergeht, denn das Schicksal meines Werkes ist meines.]

Dan komt evenwel de verlossing, want op 18 november 1935 meldt hij met grote letters: „Das Buch ist angenommen!“ Hij vervolgt de brief met een uitvoerig verslag:

“Ik had een lang gesprek met Landshoff. Het leek hem vanzelfsprekend dat zij het boek uitgeven. Ongeveer eind januari. Van de eerste vijftien pagina's moet het een en ander worden uitgelegd. Hij begrijpt niet, waarom Winter (de hoofdpersoon) wel uit Duitsland móet vallen. Maar ik voel door de manier waarop hij praat, dat een andere mond uit de zijne spreekt, zelf ziet hij er niet zo onnozel uit. De moeilijkheid zit 'm echter in een verandering van de titel. Als ik geen betere kan vinden, zal ik niet toegeven.

Het contract wordt echter nu al geschreven. Het wordt me morgen toegestuurd: Eerste 2000 ex. = 10%, volgende 5000 ex. = 12½%, alle ev. verdere = 15%. Voorschot: 4x50 gulden. Dat is het voorstel van Querido. [...] Ik heb gezegd dat ik het contract eerst naar u zal sturen, want ik weet zelf te weinig van zulke dingen. Misschien bent u zo vriendelijk om het Nederlands te corrigeren en mij dan het manuscript toe te zenden. [...] Van al het belangrijke zal ik u steeds op de hoogte houden. Nu, op dit beslissende moment zou ik u de hand willen reiken en u innig willen bedanken.

Als u eist dat de mensen van geest het geweten van hun land moeten zijn, dan zijn er in Europa wel wenigen die zoals u eerlijk en volledig met reden deze eis mogen uitspreken.”

[Ich hatte eine lange Unterredung mit Landshoff. Es schien für ihn selbstverständlich, daß sie das Buch herausgeben. Ende Januar etwa. In den ersten 15 Seiten ist also Einiges deutlich zu machen. Er begreift nicht, warum der Winter aus Deutschland fallen muß. Aber ich spüre aus seiner Art zu reden, daß ein anderer Mund aus seinem spricht, er selbst sieht garnicht so dämlich aus. Die Schwierigkeit aber ist eine Änderung des Titels. Wenn ich keinen besseren finden kann, so werde ich hierin nicht zustimmen können. Der Vertrag aber wird bereits jetzt ausgeschrieben. Er geht mir morgen zu: Erste 2000 Ex. = 10%, folgende 5000 Ex. = 12½%, alle ev. weiteren = 15%. Voranschlag: 4x50 Gulden. Das ist der Vorschlag Queridos. [...] Ich sagte, ich werde den Vertrag erst an Sie senden, denn ich selbst wisse von solchen Dingen zu wenig. Vielleicht sind Sie so freundlich, nun das Holländische zu korrigieren und mir dann das Manuskript einzusenden. [...] Über alles Wichtige werde ich Sie immer unterrichten. Nun, an der entscheidenden Ecke, möchte ich Ihnen die Hand reichen und Ihnen innig danken. Wenn Sie fordern, der Geistige müsse das Gewissen seines Landes sein, so gibt es in Europa wohl Wenige, die wie Sie ehrlich und aus ganzem Grunde diese Forderung aussprechen dürfen.]

⁴³ Ter Braak had de schrijfster Ina Boudier-Bakker van plagiaat beschuldigd in haar roman over Jacoba van Beieren (*Vrouwe Jacoba*). In *Het Vaderland* van 27-10-1935 had Boudier zich eerst daartegen verweerd, waarna Ter Braak zijn beschuldiging verder toelichtte.
Zie: http://mtb.dbnl.nl/tekst/braa002vade04_01/braa002vade04_01_0158.php

Een week eerder (11 november 1935), aldus de conceptbrief in het dagboek, had het erop geleken dat de strijd met Querido nog niet voorbij was. Lehmann schrijft onder meer: “Het laatste antwoord van Querido heeft me meer gekwetst dan verheugd. Je kunt wel aannemen dat hij me na de aanvankelijke afwijzing niet wilde schrijven dat het boek wel goed was. Bovendien wil hij me wel drukken maar ook naar beneden duwen. Dat hij juist de eerste 40 pagina’s veranderd wil hebben, begrijp ik absoluut niet. Het begin vond iedereen tot nu toe bijzonder goed, ik kan niet geloven dat zelfs de Querido-idioten daarvoor te laag zouden staan. Ook dat hij een zo grenzeloos zware eis met een heel lichte op dezelfde bevelstoon verbindt, laat zien dat hij alleen maar toneel speelt. Helaas ben ik echter voor elke concessie zwak genoeg – ook al moet ik me voor me zelf schamen.”

[Die letzte Antwort von Querido hat mich mehr verletzt als gefreut. Man kann wohl annehmen, daß er nach seiner ersten Ablehnung mir nicht schreiben wollte, das Buch sei etwa gut. Außerdem will er mich wohl drucken aber auch drücken. Daß er gerade die ersten 40 Seiten geändert haben will, ist mir gänzlich unverständlich. Der Anfang hat jedem bisher ganz besonders gut gefallen, ich kann nicht annehmen, daß selbst die Queridoidioten dafür zu tief stehen sollten. Auch daß er eine so grenzenlos schwere Forderung mit einer federleichten in dem gleichen Befehlston verbindet, zeigt daß er wohl nur Theater spielt. Leider aber bin ich nun für jedes Zugeständnis schwach genug – mag ich mich auch vor mir selbst schämen müssen.]

Niettemin schrijft Lehmann op 22 november 1935 dat hij aan het voorste deel van de roman nog twee brieven had toegevoegd, waardoor dat gewonnen had aan waarde en duidelijkheid. En tot zijn verwondering had Landshoff hem gevraagd, “of ik niet nog een boek wilde schrijven; alsof ik een bakker was die na de eerste cake weer een tweede bakt. Ik heb ontwijkend geantwoord. Morgen zal ik het contract terugbrengen.”

‘De Gevloekten’

Lehmann uit zijn dank tegenover Menno ter Braak vanwege diens brief die zoals zoveel brieven kennelijk verdwenen is. Samen met zijn brief stuurt Lehmann het boek *Die Geächteten* van Ernst von Salomon terug, waarbij hij opmerkt, dat dit boek voor hem zelf en vooral voor zijn boek een bijzondere betekenis heeft gehad. In een brief van 15 juli had hij de betekenis van het Salomon-boek uiteengezet: “Ik ben uit Duitsland gespuugd en, ziet u, ik houd nog steeds van dat land. Op bijna alle andere bladzijden spreekt u ons aan vanuit het midden, uit uw hart. Met ‘ons’ bedoel ik dát deel van de Duitse jeugd waarvan de polsslag zo ongeveer gaat van Salomons ‘Geächteten’ [paria’s⁴⁴] tot aan ‘Winter’ in mijn boek. Geloof u ons zoals ook wij u geloven en willen geloven!”

[Ich bin aus Deutschland gespuckt worden und sehen Sie, ich kann nicht aufhören, es zu lieben. Auf fast allen anderen Seiten sprechen Sie uns aus der Mitte, aus dem Herzen. Uns, ich meine damit jenen Teil der deutschen Jugend, dessen Pulsschlag geht etwa von Salomons ‘Geächteten’ bis zu dem ‘Winter’ meines Buches. Mögen Sie uns wahrhaben wollen, wie auch wir Sie wahrhaben und haben wollen!]

Vervolgens schrijft hij dan: “Zo heeft u mij pas met de ‘Geächteten’ bekend gemaakt, hoewel ik die al lang ken. Een vriend van me was bij de ‘Eidgenossen’ [gezworenen, samenzweerdere], waarbij ook ‘Salo’ was. Het is Erich, die ‘Winter’ in de pruimenmoesemmer stopt. Verderop in het boek zult u hem nog nader leren kennen. U bracht de verachte naar de vervloekten. U heeft ons dus een dienst bewezen en denkt dat wij helemaal niet bestaan. Als ik niet aan deze jeugd geloofde, gewaardeerde vriend, dan was ik allang in een of ander riool verrot.”

[So haben Sie mich ja erst mit den ‘Geächteten’ bekannt gemacht, obwohl ich die längst kenne. Ein Freund von mir war bei den ‘Eidgenossen’, bei denen auch ‘Salo’ war. Er ist der Erich, der den ‘Winter’ in den Pflaumenmußeimer⁴⁵ steckt. In der Fortführung des Buches werden Sie ihn noch näher kennen lernen. Sie brachten den Verachteten zu den Geächteten, Sie haben uns also gedient, und meinen, wir seien gar nicht vorhanden. Wenn ich nicht an diese Jugend glaubte, verehrter Freund, ich wäre längst in irgendeinem Kanal verfault.]

⁴⁴ In zijn bespreking in *Het Vaderland* (8-4-1934) vertaalt Ter Braak Geächtete met “uitgebannenen, gevloekten”. Zie: http://mtb.dbnl.nl/tekst/braa002vade03_01/braa002vade03_01_0063.php

⁴⁵ De schrijfwijze Pflaumenmuß (met ß in plaats van een enkele s) is kenmerkend voor Lehmann. Het tweede hoofdstuk van *Ein Mensch fällt aus Deutschland* is getiteld „25 Pfund Pflaumenmus“. Daar helpt Dietrich, de “goede vijand uit de kindertijd” Winter, met zijn hoofd in een grote emmer waarop stond „25 Pfund Pflaumenmus“ de grens tussen Duitsland en Nederland over te steken. Dietrich “was in het bruin gekleed en zeer toegestaan”.

Veel later, toen hij in *Het Vaderland* van 22 maart 1939 de brochure 'Literatuur onder het hakenkruis' van Wendel von der Au besprak, noemde Menno ter Braak Ernst von Salomon "een der zeldzame schrijvers uit de peripheri van het nationaalsocialisme, die *geen* façade-literatuur leverden. [...] Zijn romans 'Die Geächteten' en 'Die Stadt' behooren tot het belangrijkste van wat de Deutsche literatuur na den oorlog heeft voortgebracht. Weliswaar zijn zij niet nationaal-socialistisch in den strikten zin des woords (zij zijn trouwens al voor 1933 verschenen en de auteur is sedert dien practisch 'verstomd'), maar zij zijn nochtans representatief voor de vrijescharenmoraal, die aan de 'Revolution des Nihilismus' (Ernst Jünger c.s.) voorafgaat. Uit deze intelligente romans juist kan men opmaken, wat slechts decoratieve voorgrond en wat wezen van deze revolutie is, hoe het komt, dat de officieele Deutsche literatuur van tegenwoordig onder controle slechts vooze romantiek weet te produceeren. 'Het nationaalsocialisme *is* geen idee en *heeft* geen idee,' zegt Wendel von der Au in een slotwoord; men kan dat niet beter verduidelijken dan door te wijzen op de romans van Ernst von Salomon."

Literatuurkritiek

Ontspannen en voorlopig vrij van al te grote materiële zorgen, antwoordt Kurt Lehmann op 22 december 1935 met vier kantjes op de "groÙe Sinterklaassendung", die klaarblijkelijk boeken van Menno ter Braak bevatte. Tot Lehmanns grote vreugde, "omdat ik nu al uw boeken (op twee na) heb en het lijkt wel, of u niet meer helemaal in Den Haag bent, maar ook een beetje in Amsterdam."

Lehmann houdt zich vervolgens uitvoerig bezig met Johan Huizinga's *In de schaduwen van morgen* en Simon Vestdijks *Else Böhler. Duits dienstmeisje*. Vooral zijn kritiek op Vestdijk is zeer goed onderbouwd.

Naar aanleiding van het boek van Huizinga schrijft hij dat hij de indruk krijgt van een "nette diagnose van een arts uit de oude school. Zonder gefundeerd gevoel naar de toekomst toe, zoals Nietzsche had, en omdat de jeugd zich niet door H. begrepen kan voelen, komt het mij zelf voor als zonder pedagogische waarde."

[... saubere Diagnose eines Arztes der alten Schule. Ohne begründetes Fühlen in die Zukunft, wie es Nietzsche hatte, und weil die Jugend sich von H. nicht verstanden fühlen kann, scheint es mir selbst ohne erzieherischen Wert.]

Vooral met Huizinga's opvatting over kunst en de motivatie van de kunstenaar is hij het volkomen oneens: "Als H. bij voorbeeld schrijft: 'Voor de kunst geldt geen moeten. Haar scheppingsdrang is een willen', is dat een van de vele blunders. De dwang in de kunst lijkt me niet minder krachtig dan in de wetenschap, alleen is het een andere, een dwang vanuit alle diepten van het zijn. En tegelijk met en in de vorm gegeven."

[Wenn H. etwa schreibt: 'Voor de kunst geldt geen moeten. Haar scheppingsdrang is een willen', so ist das einer der vielen Danebenpatzer. Der Zwang in der Kunst scheint mir nicht weniger stark als in der Wissenschaft, nur ist es ein anderer, ein Zwang aus allen Tiefen des Seins. Und zugleich mit und in der Form gegeben.]

In dit kader hoort ook Lehmanns opmerking, dat hij zich verbaast, dat hij in dat jaar geen gedicht heeft kunnen schrijven. Hij wijt dat aan de schepping van zijn boek, waardoor hij niet anders kon voelen dan in epische vorm. "Ieder gevoel en elke belevenis is voor ons een mogelijk kunstwerk, maar dat heeft al in de kiem zijn eigen gestalte. Daarvan mag de wetmatigheid niet geringer zijn dan die, waaraan de wetenschappen vastzitten; ik geloof dat ze uitgebreider en dieper moet zijn, ze moet anders zijn. Van onze wil mag ons scheppen ten slotte niet komen."

[Jedes Gefühl und Erlebnis ist uns ein mögliches Kunstwerk, dieses aber hat schon in der ersten Regung seine eigene Gestalt. Deren Gesetzmäßigkeit nicht kleiner sein darf als die, daran die Wissenschaften gefesselt sind; ich glaube, sie muß weiter und tiefer, sie muß anders sein. Von unserem Willen darf unser Schaffen im letzten nicht kommen.]

Lehmanns slotsom: "(Het enige gedicht dat ik nu heb geschreven stuur ik mee naar u) Zeker, op grond van een paar fouten zou men Huizinga's boek niet kunnen veroordelen, maar ook het geheel bracht me weinig. Verheugend blijft het thans als oprechte verklaring van een geestelijk hoogstaand man."
[(Das einzige Gedicht, das ich nun geschrieben habe, lege ich Ihnen bei) Gewiß, mit einigen Fehlern könnte man

Huizingas Buch nicht verurteilen, aber auch das Gesamte gab mir nur wenig. Erfreulich bleibt es heute als aufrechtes Bekenntnis eines geistigen Menschen.]

Voor het bijgevoegde gedicht gebruikte Kurt Lehmann het “pseudoniem” Kurtlemann waarmee hij tijdens de creatieve jaren aan het BAG, het Berliner Abendgymnasium, zijn werk signeerde.

Gedicht van ‚Kurtlemann‘ voor Menno ter Braak, geschreven in 1935

Een ver land

Een hand trilt door de nacht
door de voldane, platte rust
een hand trilt door de nacht
naar een ver land.

Daar, uit mijn lichaam gehakt
ligt in de droefgeestige dag mijn hart
op de markten ligt het naakt
en men koopt het daar als scherts
men verkoopt er mijn wond
men bespot er mijn pijn!
“Goed voer, alleen voor honden,
want het is een mensenhart!”

Mijn hand trilt door de rust heen
naar dat verre land

Moet ik wenen of klagen
of moet ik ondergaan?
Ik heb een grote maag
ik mag niet voorbijgaan
want ik heb geleende benen
en verkocht is mijn hand
en mijn bloed koopt men als wijnen
tegenwoordig in mijn vaderland

[Einem fernen Lande

Eine Hand zuckt durch die Nacht/durch die satte, platte Ruh/eine Hand zuckt durch die Nacht/einem fernen Lande zu.

Dort, aus meinem Leib gehackt/liegt im trüben Tag mein Herz/auf den Märkten liegt es nackt/und man kauft es dort als Scherz/man versteigert meine Wunde/man bespottet meinen Schmerz! „Gutes Futter, nur für Hunde,/denn es ist ein Menschenherz!“

Meine Hand zuckt durch die Ruh/jenem fernen Lande zu

Soll ich tränen oder klagen/oder soll ich untergehn?/Ich hab einen großen Magen/ich darf nicht vorübergehn/denn ich hab geborgte Beine/und verkauft ist meine Hand/und mein Blut kauft man als Weine/heut in meinem Vaterland

Kurtlemann, 1935]

De kritiek op Vestdijks roman *Else Böhler* is scherp maar ter zake. De roman leek hem „wirklich bedeutender“ (dan Huizinga’s werk), wat de kritiek des te indringender maakt. De roman is “voor Nederland waarschijnlijk een heel nieuwe manier, qua gevoel en qua vorm (die misschien met *Hampton Court* begon). Na al dat voldane geschrijf van oeroude tantes en omes eindelijk een onverbiddelijke, eindelijk een man (die zich toch niet schaamt om neefje te zijn). Maar een bijzonder talent betekent een bijzondere verplichting en ik had Vestdijk dan ook af en toe meer verantwoordelijkheidsgevoel

toegewenst. Een man van onverbiddelijke waarheid mag zijn werk niet in een kader leggen dat voor iedereen onwaar lijkt (de onwaren zijn er dan te gemakkelijk toe geneigd om te zeggen: 'De waren bevalt het onware dus nog steeds heel goed.')

[für Holland wohl eine ganz neue Art, in Empfindung und Form (die vielleicht mit dem „Hampton Court“ begann). Bei all dem satten Geschreibsel uralter Tanten und Onkels endlich ein Rücksichtsloser, endlich ein Mann (der sich trotzdem nicht schämt, Neffe zu sein). Aber besondere Begabung ist besondere Verpflichtung, und ich hätte dem Vestdijk manchmal mehr Verantwortungsgefühl gewünscht. Einem Mann rücksichtsloser Wahrheit ist es nicht erlaubt, sein Werk in einen Rahmen zu legen, der jedem als unwahr erscheint (die Unwahren sind dann zu leicht geneigt, zu sagen: ‚Den Wahren gefällt das Unwahre also immer noch ganz gut.‘)]

Lehmann refereert hier aan de “Vorm of vent”-discussie die door Menno ter Braak en E. du Perron in hun literaire tijdschrift *Forum* werd begonnen. Kort gezegd pleitten Ter Braak en Du Perron ervoor dat de auteur – de vent – zich niet achter zijn werk zou verschuilen.

Direct op de inhoud van de roman betrokken – de Nederlandse hoofdpersoon zal binnenkort wegens moord worden terechtgesteld: “Ik bedoel dat dit de laatste aantekeningen van een terdoodveroordeelde zouden zijn. Dat gelooft Vestdijk zelf toch wel niet. Eerst is er die opwindende, het prikkelende daarin, dan echter wordt het pas weer het eigenlijke boek, waarbij dat kader niet past.”

[Ich meine, dass dieses die letzten Aufzeichnungen eines Zum-Tode-Verurteilten sein sollen. Das glaubt Vestdijk wohl selbst nicht. Zuerst ist ja die Aufregung, das Kribbelnde darin, dann aber erst wird es das eigentliche Buch, zu dem jener Rahmen nicht gehört.]

Het gedeelte dat in Nederland speelt vindt Lehmann uitstekend. „Hier ist V. auf eigenem Grund. Hier hätte er bleiben müssen.“ Hij hoopt dan ook dat Vestdijks ontwikkeling nog niet ten einde is en dat hij in het vervolg op de bodem blijft waarop hij goed kan staan en gaan.

Van Duitsland heeft Vestdijk evenwel geen kaas gegeten en in dit deel van de roman zit hij er volkomen naast. Lehmann motiveert zijn opvatting vanuit een rijke kennis – hij is toch pas anderhalf jaar geleden ‘uit Duitsland gevallen’. “Duitsland zoals de auteur dat ziet was in Else (op Nederlandse bodem) prima vorm gegeven. In Duitsland wordt bijna alles onnauwkeurig, wazig en voor een deel zelfs verkeerd. Zulke fouten dan, dat men op het Stadhuis van Berlijn inlichtingen over iemands verblijfplaats zou krijgen, wat slechts op het hoofdbureau van politie kan gebeuren, of bij voorbeeld het onberlijnse Berlijns of Rosenberg⁴⁶ die niet zo en principieel niet op zo'n bijeenkomst spreekt en dat R.⁴⁷ Else in dit reusachtige Berlijn toevallig ontmoet... maar vooral dat ik niets van het werkelijke Duitsland kan proeven, maakt het mij moeilijk om met hem mee te gaan. Het zou nodig geweest zijn, dat ook Duitsers zo'n boek zouden kunnen lezen, met een rood hoofd de eigen gebreken zouden zien. Ik proef dat in het Hollandse gedeelte, in het Duitse schaam ik me een beetje voor Vestdijk. Dat ik over Duitsland overigens een andere opvatting heb, zegt natuurlijk niets tegen Vestdijk en niets tegen mij. Tegenover een dwaze kritiek als die van Uylert⁴⁸, zouden mijn bedenkingen in ieder geval verstommen, want als men niet meteen het verschil in rang voelt tussen dit boek en de alledaagse boekendiarree, heeft men geen recht om over dit werk te schrijven.”

[Deutschland, wie es der Autor sieht, war in Else (auf holländischem Boden) fein gestaltet. In Deutschland wird fast alles ungenau, verschwommen und zum Teil gar falsch. Nun solche Fehler, dass man im Berliner Rathaus Auskunft über Wohnungsverbleib erhalten soll, was nur im ‚Polizeipräsidium‘ geschehen kann, oder etwa das unberlinische Berlinisch oder Rosenberg, der nicht so und grundsätzlich nicht in einer solchen Veranstaltung spricht und daß R. die Else in dem Riesenberlin zufällig treffen soll ... aber vor allem daß ich nichts von dem wirklichen Deutschland spüren kann, macht mir die Gefolgschaft schwer. Es wäre nötig, daß auch Deutsche ein Buch solcher Art lesen könnten, mit rotem Kopf die eigenen Gebrechen sehen. Ich spüre solches in dem holländischen Teil, in dem deutschen schäme ich mich etwas für Vestdijk. Daß ich über Deutschland übrigens eine andere Meinung habe, besagt selbstverständlich nichts gegen Vestdijk und nichts gegen mich. Vor einer dämlichen Kritik, wie der von Uylert, würden freilich meine Bedenken verstummen, denn wenn man nicht sofort

⁴⁶ Alfred Rosenberg werd in 1893 geboren uit ‘Baltisch-Duitse’ ouders. Als felle anticommunist en antisemiet sloot hij zich al vroeg aan bij de nationaal-socialisten. In 1946 werd hij in Neurenberg terechtgesteld.

⁴⁷ De hoofdpersoon Johan Roodenhuis.

⁴⁸ Maurits Uylert, 1881-1966, schrijver. In het *Algemeen Handelsblad*, mei 1935, schrijft hij: ‘Wij willen het boek niet rekenen tot het troosteloze genre der pornografie, want pornografische geschriften worden met een bepaald oogmerk vervaardigd, en een dergelijk oogmerk zal den schrijver van dit boek verre geweest zijn; niettemin bevat het tal van onsmakelijke en stuitende details, die de lectuur hinderlijk en hier en daar zelfs weerzinwekkend maken.’

den Rangunterschied zwischen diesem Buch und denen der alltäglichen Gebärmaschinen spürt, so hat man kein Recht, über dieses Werk zu schreiben.]

Nadat Lehmann Menno ter Braak en zijn vrouw „ein frohes Fest und ein beglückendes neues Jahr“ heeft gewenst, schrijft hij onderaan de brief, na zijn handtekening: “Mijn boek is bij de drukker. De naam van de auteur is veranderd in Konrad Merz. Dat zal mijn definitieve naam zijn. Met een verandering van de boektitel heb ik niet ingestemd.”

In het archief ligt bij de brief van 23 december 1935 een envelop met het poststempel 24.XII.1935, gericht aan „Den Heer Dr. Menno ter Braak. Pomonaplein 21, Den Haag“. Dit adres is met potlood doorgestreept en vervangen door tweemaal „Eibergen“, zonder verdere adressering. De brief is na de kerst, op 27 december 1935, doorgestuurd. Van deze brief bestaat er naast de officiële versie ook een klad en het is interessant om beide teksten te vergelijken. Meestal hebben we alleen de beschikking óf over de werkelijk verstuurd brief of over de kladversie.⁴⁹

Nieuwe plannen

Nu zijn eerste boek „im Druck“ is, denkt Lehmann aan een project, waarvan later niets meer gehoord is. Daarentegen geeft Ter Braak in zijn brief van 25 juli 1936 een oordeel over het begin van de nieuwe roman van Lehmann, *Generation ohne Väter*. In het lange briefconcept van 13 januari 1936, waarin hij zich ook met de Dumayroman van Ter Braak bezighoudt, bekent Lehmann, “dat ik graag het een en ander over mij zelf zou willen schrijven. Ik kan voor me zelf slecht spreken, dat kan ik beter met inkt. Mijn vrienden kunnen me hoogstens voor de helft begrijpen en als ik wil mededelen, wat me innerlijk beweegt, neemt u me dat alstublieft niet kwalijk: ik wilde me tot de beste persoon richten. Ik heb het gevoel, alsof ik door mijn boek geboren ben, mijn benen stuiptrekken, ik wil slechts doorlopen. Ik voel wel waarheen ik zou moeten, maar ik weet niet of ik het mag. Er beweegt zich iets nieuws in me. Iets heel moeilijks. Het toneelstuk: ‚Der letzte Mensch.‘ Een inspiratie die geheel van buiten kwam, heb ik lang geleden door Nietzsche gekregen.”

[daß ich gerne Einiges schreiben [möchte], was mich angeht. Ich kann in eigener Sache nur schlecht sprechen, das läßt sich besser in Tinte sagen. Meine Freunde hier können mich höchstens halb verstehen, und wenn ich berichten will, was sich in mir regt, so mögen Sie es mir nicht übelnehmen: ich wollte mich an den Besten wenden. Mir ist, als ob ich durch mein Buch geboren worden bin, meine Beine zucken, ich will nur weiter laufen. Wohl spüre ich, wohin ich müßte, aber ich weiß nicht, ob ich es darf. In mir regt sich schon ein Neues. Ein sehr schwieriges. Das Drama: ‚Der letzte Mensch.‘ Eine ganz äußerliche Anregung dazu ist mir schon vor langer Zeit im Nietzsche gekommen.]

Het gaat daarbij om de laatste mens, Adam, nadat de hele aarde door gifgassen zou zijn „verschlungen“. Adam daalt neer uit de stratosfeer „auf dem letzten Rest der Zivilisation“, bevrijdt vervolgens Eva uit een kerker en er is nog een vrouw aanwezig, de slang, die zich tussen hen beiden bevindt. Lehmann zegt dat hij „seit Tagen in innigster Erregung“ is en vertelt nog meer details: “En er is ook nog een miljonair bij. Adam en Eva, ooit de eersten en nu de laatste mensen. Adam kan niet verdragen dat hij de laatste mens is en hij kan zich alleen daarvan verlossen als hij de eerste mens van een nieuwe wereld en mensheid kan worden. De miljonair wil deze nieuwe wereld wel van hen kopen, maar zijn geld en verder al het geld heeft helemaal geen waarde meer en slechts de mens is misschien nog iets waard. Misschien. De mens heeft de aarde voor zich ontdekt. Opnieuw strijdt hij voor zich zelf en de aarde.”

[Und auch ein Millionär wird noch anwesend sein. Adam und Eva, einst die ersten und nun die letzten Menschen. Adam kann es nicht ertragen, der letzte Mensch zu sein, davon erlösen kann er sich nur, wenn er der erste Mensch einer neuen Welt und Menschheit werden kann. Der Millionär will ihnen diese neue Welt schon abkaufen, aber sein Geld und alles Geld hat garkeinen Wert mehr und nur der Mensch hat vielleicht Wert. Vielleicht. Der Mensch hat sich die Erde ermittelt. Von neuem kämpft er um sich und die Erde.]

Lehmann vraagt Ter Braak, wat hij ervan vindt en of hij boeken kent, „in denen Ähnliches schon gestaltet ist? Ich möchte keine unnötigen Umwege gehen.“

---

⁴⁹ Voor de tekstvergelijking zie de Duitstalige versie van deze tekst onder GRIJNSANTEN_D_2013.pdf

De financiële situatie is niet rooskleurig, het voorschot is bijna op en met de operette⁵⁰ gaat het heel langzaam voorwaarts⁵¹ en er wordt pas na de voorstelling betaald. “En toch kan ik me niet losmaken van het toneelstuk. Tot het geboren zal zijn. Je zou trouwens tijdens geestelijke arbeid ook met geestelijke mensen samen moeten kunnen zijn. Dat is tot nu toe in Amsterdam niet mogelijk geweest. Ik ken hier goede, middelmatige mensen, maar als het om grotere dingen gaat begrijpen we elkaar niet. Ik heb u nu een beetje laten kennismaken met wat er in me en rond mij aan de hand is, wilde nog wat meer, maar dat is nog niet uitgerijpt. Later. Neemt u mij niet kwalijk dat ik zo open was. Ik wilde opeens met iemand praten die in staat is om mij te begrijpen.”

[Und doch komme ich von dem Drama nicht los. Bis es geboren sein wird. Man müßte übrigens bei seiner geistigen Arbeit auch mit geistigen Menschen zusammen sein dürfen. Das ist mir bisher in Amsterdam nicht möglich gewesen. Ich kenne hier gute, mittlere Menschen, aber im Größeren verstehen wir uns nicht. Ich habe Ihnen nun ein wenig von dem in mir und um mich augenblicklich angedeutet, wollte noch einiges mehr, aber das ist wohl nicht reif. Später. Entschuldigen Sie meine Offenheit. Ich wollte mit einmal zu jemandem sprechen, der fähig ist, mich zu verstehen.]

Ruim twee weken later (29-2-1936) vertelt Lehmann over zijn bezigheden, zoals voor de operette: “ik heb binnen 2½ week 16 duetten, liederen etc. op de geduldige wereld gebracht.” Hij heeft het over het “voortdurende geren”, waardoor er “iets in me in opwinding is geraakt”. Hij had graag “nog iets waardevollers” kunnen doen, met het gevolg, dat hij “uurlijks” en soms “minutelijks” door gedichten wordt overvallen.

“Zelfs op een zekere plaats word ik niet met rust gelaten. Waarbij dan b.v. zoiets komt aangelopen”:

Ich saß auf dem Abort
und sann auf Fliegenmord.
Da wollte wer zu mir herein
wer konnte dieser aber sein?
Elise oder Anneke?
Oder gar meine Schnecke?⁵²
Dieselben waren's leider nicht:
es war nur dies Gedicht.

[Ik zat op het toilet / en dacht aan vliegenmoord. / Toen wilde iemand bij me naar binnen / wie kon dat echter zijn? / Elise of Anneke? / Of misschien zelfs mijn slak? / Ze waren het helaas niet: / het was slechts dit gedicht.]

De voor de hand liggende vraag, of de briefconcepten inderdaad brieven zijn geworden, wordt des te dringender. Het gedicht is eenvoudigweg de inleiding tot een overpeinzing, waarom Lehmann eigenlijk schrijft. Hij denkt erover om in de herfst een dichtbundel te publiceren onder de titel ‘Gedichte vom Schuwake’. “Waarom moet je in het buitenland alleen maar romans schrijven? Omdat je alleen daarmee geld kunt verdienen? Om zulke redenen schrijf je toch niet (hoogstens operettes, maar dan wordt immers vaak gezegd dat je liegt) Trouwens, ik weet zelf niet, waarom ik schrijf, het doet er niet toe. Nu heb ik me echter moeten dwingen om niet te schrijven, want m'n zenuwen gaan anders helemaal „vor die Hunde“ (nadat ik aan andere honden voorlopig ontsnapt ben). En dat wil ik zo goed mogelijk vermijden.”

[Warum soll man denn im Ausland nur Romane schreiben? Weil man nur mit ihnen Geld verdienen kann? Aus solchen Gründen schreibt man doch wohl nicht (höchstens Operetten, aber dabei sagt man ja oft, daß man lügt). Übrigens weiß ich selbst nicht aus welchen Gründen ich schreibe, es schadet nichts. Jetzt habe ich mich aber zwingen müssen, nicht zu schreiben, denn meine Nerven gehen sonst ganz ‚vor die Hunde‘ (nachdem ich anderen Hunden vorläufig entgangen bin). Und das will ich nach Möglichkeit vermeiden.]

⁵⁰ Kort daarop, op 14 januari 1936, schrijft Lehmann aan zijn moeder en broer, dat hij „für die fünfte Umarbeitung der Operette in Den Haag“ is. Het gaat om het „Singspiel“ *Ein Veilchen auf der Wiese stand*.

⁵¹ Anderhalve maand later meldt Lehmann, dat er al twee bedrijven af zijn.

⁵² Het woord ‘Schnecke’ (slak) is het meest aannemelijk, omdat het op Anneke moet rijmen, maar Kurt Lehmann hanteerde in zijn dagboeken een nog vreselijker handschrift dan in de meeste brieven. Zijn eveneens geëmigreerde neef Günter sprak van een ‘Sauklaue’, een varkenspoot.

Niettemin lijkt het hem relatief goed te gaan, de operette is weldra af en de roman zou worden uitgegeven. “Ik stuur u een silhouet dat u, als u wilt, bij uw kritiek kunt gebruiken.” Dat is ook gebeurd, van Konrad Merz is indertijd nooit een foto gepubliceerd en zijn identiteit was zo vaag, dat het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* in zijn recensie (12-6-1936) schrijft: „Van Konrad Merz, zelf Ariër, op politieke gronden uit Duitsland gevlucht, weten we niets anders, dan dat hij dit boek heeft geschreven.“ Volgens Lehmann vonden zijn vrienden, dat het silhouet meer op hem leek dan een foto “(en een foto kan ik met het oog op andersoortige vrienden niet laten publiceren)”.

Tot aan de briefkaart van Menno ter Braak van 13 april 1936 met de uitnodiging, om hem “en het duo Erika Mann – Therese Giehse aan onze dis te verenigen”, zijn er vier briefconcepten uit de maand maart in Lehmanns dagboek; tussen die briefkaart en de volgende aangetroffen brief van Ter Braak (25 juli 1936) bevinden zich twee briefconcepten. Het is duidelijk of althans waarschijnlijk, dat hier brieven van Menno ter Braak ontbreken. In ieder geval bedankt Lehmann op 2 maart 1935 Ter Braak voor een brief, waarvan de inhoud hem echter niet erg bevalt, men kan slechts ten dele raden, wat Ter Braak heeft geschreven. Lehmanns antwoord lijkt een lange verdedigingsrede.

“Ik mag u niet beledigen...”

“Ik wil u niet te na komen, maar ik kan niet oneerlijk tegen u zijn (tegen iedereen in Holland eerder dan tegen u). Neemt u me daarom niet kwalijk, als ik u schrijf dat ik geen van beide zinnen prettig vinden kan en mag.

De eerste is een belediging voor Heine en zou het grootste onheil kunnen veroorzaken, men zal u uitdagen om tegen mij ten strijde te trekken. Want wat ik ook ben, ik ben toch pas een beginneling, een mogelijkheid, misschien een waarschijnlijkheid, maar het is ook onrechtvaardig tegenover mij, als men mij in de nabijheid van zo’n genie dringt. Afgezien daarvan ben ik, de Berliner toch maar in beperkte mate verwant met de Rijnlander Heine. Mocht u het verschil tussen toen en nu (en de gelijkenis), mocht u de vergelijking Parijs-Amsterdam naar voren willen halen, dan zou men toch steeds bij de kwaadsprekerij van een groot man blijven steken, een man over wie tegenwoordig immers door anderen genoeg wordt gelasterd. Door anderen laat Heine zich best graag belasteren, maar niet door mensen zoals u.

Is de eerste zin te veel, de tweede lijkt me te weinig krachtig om toe te passen. En daarom is een boek toch nog niet Europees, *omdat* het uit liefde voor Duitsland en Holland werd geschreven. Ook al is het mogelijk (en de bedoeling), dat het niettemin Europees is en het inderdaad ook echt zo is, dat het uit liefde voor Duitsland en Holland werd geschreven.

Excuus! Maar ik zou u hebben beledigd als ik u niet eerlijk had geantwoord. Ik mag u niet beledigen en kan u niet zo zeer onderschatten, als dat ik zou moeten vrezen, dat u mij niet begrijpt. [...]

Ik zou graag gauw weer eens naar u toe komen, moet echter eerst mijn operette afmaken. Ik kan lichamelijk helaas niet langer meer tegen wat ik innerlijk beleef en wanhoop over de vraag hoe ik binnenkort weer enigszins in evenwicht kan komen.

Ik hoop dat u me spoedig zult antwoorden en groet u hartelijk...”

[Ich möchte Ihnen nicht zu nahe treten“, schrijft hij, „aber ich kann zu Ihnen nicht unehrlich sein (zu jedem in Holland eher als zu Ihnen). Darum verzeihen Sie mir, wenn ich Ihnen schreibe, daß ich mich mit keinem der beiden Sätze befreunden kann und darf. Der erste ist eine Beleidigung für Heine und könnte das größte Unheil anstiften, man wird Sie dazu herausfordern, gegen mich loszuziehen. Denn wenn ich viel bin, so bin ich doch erst ein Anfänger, eine Möglichkeit, vielleicht eine Wahrscheinlichkeit, aber man tut auch mir Unrecht, wenn man mich in die Nähe eines solchen Genies zwingt. Abgesehen davon, bin ich, der Berliner, dem Rheinländer Heine nur in sehr begrenzten Gebieten artverwandt. Sollten Sie den Unterschied zwischen damals und heute (und die Ähnlichkeit), sollten Sie den Vergleich Paris-Amsterdam herausheben wollen, so würde man doch immer nur bei der Lästerung eines Großen stehen bleiben, eines Mannes, der heute ja von anderen genug gelästert wird. Von anderen läßt sich Heine wohl gerne lästern, aber nicht von Leuten, derer Sie einer sind. Ist der erste Satz zu viel, so scheint mir der zweite für eine Verwendung zu wenig Kraft zu haben. Und darum ist wohl ein Buch noch nicht europäisch, „weil“ es aus Liebe zu Deutschland und Holland geschrieben wurde. Wenn es auch möglich (und gewollt) ist, daß es dennoch europäisch ist und freilich es auch bestimmt so ist, daß es aus Liebe zu Deutschland und Holland

geschrieben wurde. Verzeihung! Aber ich würde Sie beleidigt haben, wenn ich Ihnen nicht ehrlich geantwortet hätte. Ich darf Sie nicht beleidigen und kann Sie nicht so sehr unterschätzen, als daß ich befürchten müßte, Sie würden mich nicht verstehen. [...] Ich möchte sehr gerne bald einmal zu Ihnen kommen, muß aber erst meine Operette abgeschlossen haben. Ich bin jetzt meinen inneren Erlebnissen leider körperlich nicht mehr gewachsen und verzweifelt darüber, wie ich mich in nächster Zeit wieder einigermaßen ausgleichen können werde. Ich hoffe, Sie werden mir recht bald antworten, und grüße Sie herzlich...]

Meteen de volgende dag (3-3-36) concludeert Lehmann: “Wij hebben nu toch in ieder geval weer een bezielende en verkwikkende briefwisseling, ook al is de aanleiding minder verkwikkend. Misschien neem ik, wat met mijn boek te maken heeft, werkelijk te serieus, bij Querido heeft men mij onlangs zelfs verweten, dat ik een gebrek aan karakterloosheid heb.”

[Wir haben jetzt doch wenigstens wieder einen bewegenden und erquickenden Briefwechsel, wenn auch der Anlaß dazu weniger erquickend ist. Vielleicht nehme ich, was Verbindung hat mit meinem Buch, wirklich zu ernst, bei Querido hat man mir neulich sogar einen Mangel an Charakterlosigkeit vorgeworfen.]

Lehmann denkt ook, dat hij te zwak is om onwaarachtig en karakterloos te zijn: “het is helemaal geen verdienste dat ik het niet ben, ik kan het gewoon niet.” De brief, althans het concept, eindigt met een vraag die bevestigt dat er materiaal verloren gegaan is: “Wat vindt u trouwens van de ballade?⁵³ Zal ik die naar het Tagebuch⁵⁴ toesturen?”

Hoewel de verkoop van *Ein Mensch fällt aus Deutschland* helemaal niet slecht loopt, is Lehmann met het opmaken van het voorschot “veel sneller dan alle kopers”. De financiële situatie is dus opnieuw uiterst netelig, zoals hij op 13 maart 1936 meedeelt. “En als er nu niet een ‘geluksster’ op de Keizersgracht⁵⁵ valt, zal men mij voorlopig niets meer voor- of naschieten.” En het was toch zo goed begonnen, want “voor zijn geboorte zijn mijn boek de weersomstandigheden hier (tegen de voorspellingen van De Bilt in) goed gekomen: er werden in de voorverkoop al 1000 ex. aan de man (en de vrouw) gebracht.” Met de vertaling lukt het daarentegen niet al te best: “Contact had ook begin februari met mij gezocht,⁵⁶ ik kon echter niet antwoorden, omdat Querido op reis was. Toen ik me dan meldde, was De Neve beledigd, en hij wil het niet meteen na de Duitse uitgave brengen, maar als dat al gebeurt, dan pas in de herfst.”⁵⁷ Misschien kende Ter Braak een krant, “die mijn boek vertaald zou afdrukken? Ik moet toch zien, hoe ik de komende tijd tenminste een beetje voor mijn financiën zorg, anders weet ik eenvoudigweg niet, wat ik moet doen. [...] Misschien drukt een krant althans een paar punten en vraagtekens uit mijn boek af, zonder te vergeten om die ook te betalen.” Een wenk in de richting van het *Neue Tage-Buch*.

Lehmann is aan het eind van zijn Latijn, zoals hij al had aangeduid. Op 27 maart 1936 schrijft hij aan Ter Braak: “ik ben naar Hilversum⁵⁸ gerold om weer een beetje op krachten te komen. Bij zich zelf (de enige tegenover wie men lijken mag) lijkt men langzamer, wat zijn we eigenlijk, als we geen krachten hebben!” Over Ter Braaks recensie in *Het Vaderland* toont hij zich zeer tevreden. “Zelf zou ik niet in de verste verte in staat zijn, een zo scherp beeld te geven van de hoofdgedachte, die het boek heeft. En je voelt het aan, u had het niet anders kunnen bedoelen dan zoals u het geschreven heeft.”

Maar, Lehmann is van mening, dat hij het schrijverschap moet verlaten, “slechts zo kun je echt blijven.” Dit zegt hij, nadat hij Jan en Annie Romein bezocht had: “Bij de Romeins was ik kortgeleden. Fijne mensen, zijn meteen persoonlijk getroffen en dat is echt bij hen. Ondertussen hebben ze geen plank voor hun kop. Hij raakte meteen mijn moeilijkste punt, wat ik nu ga doen. Ik bekende, dat ik heel

⁵³ Mogelijkerwijs gaat het over de *Ballade vom deutschen Emigranten*, die hij ook aan Jan Greshoff had gestuurd.

⁵⁴ Das Neue Tage-Buch.

⁵⁵ Op Keizersgracht 333 waren Uitgeverij Querido en de Querido-Verlag gevestigd.

⁵⁶ Deze merkwaardige zin moet zo gelezen worden, dat de directeur/oprichter van de Amsterdamse uitgeverij Contact, Gilles de Neve, contact met Lehmann had opgenomen.

⁵⁷ De vertaling, *Duitscher aangespoeld*, van de hand van Nico Rost verscheen in 1937 bij De Tijdstroom in Loochem. Tegelijkertijd verscheen dezelfde vertaling in hetzelfde drukwerk onder de titel *Een mensch aangespoeld* op de omslag en *Duitscher aangespoeld* op de titelpagina bij het Nederlandsche Boekengilde in Hilversum.

⁵⁸ Op 20 september 1935 had Kurt Lehmann aan zijn moeder geschreven: “Door de schrijver Cor Bruyn [...] ben ik nu uitgenodigd om enige weken op zijn landgoed, dat aan de rand van Hilversum ligt, door te brengen. Daar moet ik de ontspanning vinden, die ik echt nodig heb.”

erg graag medicijnen wilde studeren⁵⁹. Want de waarde van het schrijven vind ik nogal twijfelachtig, je moet iets alledaags onder je voeten zien te krijgen, ik heb het dringende gevoel, dat ik arts moet worden. Hij dacht dat er van alles ondernomen kon worden om me daarmee te helpen. Hij wilde met de hoge heren contact opnemen. Hij dacht trouwens dat Huizinga over de Rockefellerstudiebeurs gaat. Kunt u misschien eens bij uw Leidse vriend nagaan, hoe dat zit?"

[Bei Romeins war ich neulich. Feine Leute, nehmen sofort persönlichen Anteil, und das ist echt bei ihnen. Dabei haben sie kein Brett vor dem Kopf. Er tastete gleich an meinem schwierigsten Punkt: was ich nun tun werde. Ich gestand ihm, ich würde notwendig gern Medizin studieren. Denn das Schreiben erscheint mir zu zweifelhaft in seinem Werte, man muß einen Alltag unter die Füße bekommen, ich empfinde es als nur notwendig, Arzt zu werden. Er meinte, man könne mancherlei tun, um mir zu diesem Zweck zu helfen. Er wollte sich mit Herren in Verbindung setzen. Übrigens meinte er, Huizinga habe das Rockefellerstipendium unter sich. Können Sie sich vielleicht bei Ihrem Leidener Freund in dieser Sache einmal erkundigen?]

Onzekerheid is het thema van de laatste alinea in deze brief: "Uit Berlijn ontving ik gisteren van een goedbevriende kennis een korte brief, waarin zij alleen maar schrijft: 'hierbij beschouw ik de briefwisseling met jou als beëindigd' en dat in dezelfde zin, waarin ze het nog nodig vindt om me met m'n verjaardag te feliciteren. Je weet nu al helemaal niet meer waar je aan toe bent en deze overdaad aan onzekerheid is echt niet meer te verdragen. Misschien is de grootste hoeveelheid onzekerheid de dood, daarin wordt de onzekerheid zo groot, dat ze eigenlijk zekerheid wordt. Maar niet dood zijn en toch met al die onzekerheden belast; je moet evenveel aan kunst scheppen om zo'n last te kunnen verdragen. (Daarna de afsluitende zin:) Ik hoop na Pasen⁶⁰ naar u toe te kunnen komen, bent u dan weer plein De Pomona?⁶¹"

[Aus Berlin erhielt ich gestern von einer gut befreundeten Bekannten einen kurzen Brief, in dem sie nur schreibt: 'hiermit betrachte ich den Briefwechsel mit Dir als beendet' und das in dem gleichen Satz, in dem sie es noch für notwendig hält, mir zu meinem Geburtstag zu gratulieren. Man weiß nun schon überhaupt nichts mehr, und dieses Übermaß an Unsicherheit ist wirklich nicht mehr erträglich. Vielleicht ist das größte Maß an Unsicherheit der Tod, darin wird die Unsicherheit so groß, daß sie schon Sicherheit wird. Aber nicht tot sein, und dennoch all diese Unsicherheiten tragen; man muß gleichviel künstlerisch schaffen, um solche Last tragen zu können. Wonach der Schlusssatz: Ich hoffe nach Ostern zu Ihnen kommen zu können, sind Sie dann wieder plein De Pomona?]

Nog voor Pasen, als Lehmann hoopt dat Ter Braak eventjes "alle gevallen mensen en heimatzoekende mannen vergeten" kan, geeft hij een soort 'boekenschouw': "...ik dank u voor de 'Mann, der seine Heimat sucht'⁶². Ik heb het boek uitgelezen en geloof niet dat hij die ooit zal vinden: wil echter toch geen oordeel over dit boek geven, want ik wantrouw me zelf: het boek houdt daar op waar het mijne begint. Dit bedoel ik in verschillend opzicht. Het is overigens zeker niet slecht geschreven. Het interesseert me, wat u van het boek vindt.

Van de 'Politikus zonder Partij'⁶³ geniet ik steeds maar per kwartiertje, om me op te kikkeren. Ik mag hem graag, maar schrijf er niet over, want als je bezig bent, dan schrijf je niet.

'Het verstoorde mierennest' van Kees van Bruggen⁶⁴ heb ik in Hilversum gelezen. De schrijver van dit boek heeft dat mierennest zo verstoord, dat men niemand zou moeten aanraden om erin te gaan liggen."

[...ich danke Ihnen für den 'Mann, der seine Heimat sucht'. Ich habe das Buch ausgelesen und glaube nicht, daß er sie jemals finden wird: möchte aber doch kein Urteil über dieses Buch abgeben, denn ich mißtraue mir: Das Buch hört da auf, wo meines beginnt. Dies meine ich in mancher Hinsicht. Es ist übrigens sicher nicht schlecht geschrieben. Es wird mich interessieren, was Sie von dem Buch halten. Den 'Politikus zonder Partij' genieße ich immer nur viertelstundenweise, damit mir wohler wird. Ich habe ihn sehr gern, schreibe aber nicht darüber, denn wenn man tätig ist, dann schreibt man nicht. 'Het verstoorde mierennest' von Kees van Bruggen habe ich in Hilversum gelesen. Der Schreiber dieses Buches hat jenes Mierennest so verstört, daß man keinem raten sollte, sich in es zu legen.]

⁵⁹ Oorspronkelijk had Lehmann in Berlijn geneeskunde willen studeren, maar die studie kon hij niet bekostigen. Hij is toen met de studie rechten begonnen.

⁶⁰ Pasen viel in 1936 op 12 en 13 april.

⁶¹ Een woordspeling op het Pomonaplein, waar Menno ter Braak toen woonde.

⁶² Martin Haller: *Ein Mann sucht seine Heimat*. Zürich 1936.

⁶³ *Politikus zonder Partij* van Menno ter Braak verscheen in 1934 bij Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam.

Zie: <http://mtb.dbnl.nl/titels/titel.php?id=braa002poli01>

⁶⁴ Kees van Bruggen, Ned. schrijver, 1874-1960. *Het verstoorde mierennest* verscheen oorspronkelijk in 1916 en werd in de jaren dertig herhaaldelijk opnieuw uitgegeven.

Fritz Hirsch, zo schrijft Lehmann verder, heeft hem vanaf het ziekbed “na lezing van mijn boek een schokkende brief geschreven. Ik wil die en een en ander voor u meebrengen, als ik naar u toekom. Komt het u uit als dat misschien donderdag na Pasen gebeurt?” Op deze vraag heeft Ter Braaks eerder vermelde briefkaart van 13 april 1936 betrekking, waarin deze Lehmann verzoekt om dan al in de loop van de ochtend te komen om samen met Erika Mann en Therese Giehse bij hem te lunchen.

Het zoeken naar een vertaler voor *Ein Mensch fällt aus Deutschland* blijft een moeizame aangelegenheid. “Een vertaler voor mijn boek hebben we nog steeds niet kunnen vinden en dat is een ernstige dreiging voor mij, ook voor mijn financiën. ‘Het Volk’⁶⁵ weigert, mijn boek (door Querido aangeboden) af te drukken, wat een prijzenswaardige bevestiging van mijn boek is. Iemand vertelde me dat Boucher⁶⁶ in de Karavanserie⁶⁷ vertalingen van boeken uitgeeft. Heeft u zin om hem te vragen, of hij het mijne in vertaling wil uitgeven?”

[Einen Übersetzer für mein Buch haben wir immer noch nicht finden können und das bedroht mich ernsthaft, auch meine Finanzen. ‚Het Volk‘ hat es abgelehnt, mein Buch (von Querido angeboten) abzudrucken, was eine schätzenswerte Bestätigung meines Buches ist. Mir sagte jemand, Boucher gäbe in der Karavanserie Übersetzungen von Büchern heraus. Haben Sie Lust, ihn zu fragen, ob er meines übersetzt herausgeben wolle?]

Het volgende briefconcept is van 11 mei 1936. Intussen was er een polemiek in het *Neue Tage-Buch* begonnen, die zich tot de bewering leek te beperken, dat Konrad Merz helemaal niet had kunnen meemaken, wat hij in zijn boek beschreven heeft.⁶⁸ “Uw reactie is dus in het N.T.B. verschenen, zoals ik terecht vermoedde. Die is goed en veel krachtiger dan de ‚notwendige Replik‘ van Olden, die meer nood dan zakelijk is. Aan zijn antwoord is althans duidelijk te merken dat hij vast van mening was dat uw brief niet in het N.T.B. zou worden afgedrukt. Nou, dat is de hele grap. Als Schwarzschild hem goedgezind was geweest, dan had hij uw brief niet afgedrukt en was het niet duidelijk geworden dat Olden heel onzeker andere dingen leutert en geen precieze antwoorden geeft op bewijsstukken die zijn zwendel duidelijk ontmaskeren. Op de kwestie dat het anders is, durft hij niet in te gaan en later beweert hij ten onrechte dat hij m.b.t. Ipendam iets anders had gezegd. Over zijn gewichtigdoenerij met die koeien glimlacht inmiddels trouwens iedereen ten slotte: deze strijd is niet echt onvoordelig voor ons afgelopen.”

[Ihre Erwiderung ist also im N.T.B. erschienen, wie ich richtig vermutete. Sie ist gut und viel stärker als die ‚notwendige Replik‘ Oldens, die mehr Not als wendig ist. An seiner Antwort ist wenigstens deutlich zu merken, daß er der festen Meinung war, Ihr Brief würde nicht im N.T.B. abgedruckt werden. Nun, das ist der Witz an der Sache. Wenn Schwarzschild ihm gutgesinnt gewesen wäre, dann hätte er Ihren Brief nicht abgedruckt und es wäre nicht deutlich geworden, daß Olden sehr unsicher andere Sachen faselt und keine genauen Antworten gibt auf Beweisstücke, die seinen Schwindel deutlich entlarven. Auf die Sache mit dem Anderssein wagt er nicht einzugehen, und später schwindelt er, er hätte zu Ipendam nicht die Sätze gesetzt. Über seine Wichtigtuerei mit den Kühen lächelt übrigens schon jeder zum Schluß: dieser Streit ist nicht gerade verlustreich für uns ausgegangen.]

Op de brief van 24 juli 1936 gaat Menno ter Braak de volgende dag uitvoerig in. Vooral de kwestie van de mislukte samenwerking met de componist De Roos trekt hij zich aan. Merz had daarover verteld, dat het helaas met de operette niet ging zoals hij gehoopt had. “Tot overmaat van ramp wil het ook met de operette niet zo lukken als verwacht wordt. De muziek van De Roos is volgens Hirsch en Harden voor mijn script niet geschikt. En dat is erg jammer. Nou wil Hirsch met mij de tekst helemaal omwerken en die dan naar Robert Stolz sturen. Maar tot die tijd kan ik allang verhongerd zijn. Als ik [g]een lening op mijn boek [zou kunnen krijgen], zou ik ook wel niet kunnen schrijven.”

[Zu allem Unglück klappt es auch mit der Operette nicht so, wie es erwartet wird. Die Musik von De Roos ist nach dem Urteil von Hirsch und Harden für mein Textbuch nicht verwendbar. Und das ist sehr schade. Nun will Hirsch mit mir das Buch bis zu Ende umarbeiten und es dann an Robert Stolz senden. Aber bis dahin kann ich längst verhungert sein. Wenn ich [k]ein Darlehen auf mein Buch [bekäme], könnte ich wohl auch nicht schreiben.]

⁶⁵ *Het Volk* was het officiële dagblad van de SDAP en het sociaaldemocratische vakverbond NVV.

⁶⁶ De uitgever L.J.C. Boucher.

⁶⁷ Bedoeld is de boekenreeks De Karavaan van uitgeverij Boucher.

⁶⁸ Op 25 april 1936 verscheen in het *Neue Tage-Buch* een negatieve recensie van Balder Olden onder de titel *Notwendige Kritik*. Na Menno ter Braaks reactie verscheen daarop Oldens *Notwendige Replik*.

Ook op het toegezonden begin van Merz' tweede roman gaat Ter Braak in. Merz schrijft daarbij: "Ik stuur het begin van mijn boek mee voor u, men kan er nog weinig uit opmaken, want nu begint het eigenlijke pas. Misschien kunt u mij een raad geven, want ik ben thans helemaal radeloos. En misschien wilt u me zo gauw mogelijk schrijven, of ik nu naar Oprecht⁶⁹ zal schrijven?"

[Ich lege Ihnen den Beginn meines Buches bei, man kann daraus noch wenig ersehen, denn jetzt fängt das Eigentliche gerade erst an. Vielleicht können Sie mir ein[en] Rat geben, denn ich bin jetzt ganz ratlos. Und vielleicht wollen Sie mir so bald wie möglich schreiben, ob ich nun an Oprecht schreiben sollte?]

Hij verontschuldigt zich, Ter Braak in de vakantie lastig te vallen, maar "het is nu heel ernstig met mij". Het enig positieve in dit briefontwerp staat aan het begin: "Ik was een paar dagen in Den Haag en kon met de Hirsches heel goed overweg. Ze waren heel vriendelijk voor me." Verder ziet alles er somber uit en hij somt op: "Maar helaas wil verder niets meer vriendelijk tegen me zijn: Querido kan er niet toe komen om met mij van tevoren een contract op te stellen. Hij is op het ogenblik niet in de stemming en bovendien hebben al te vaak mensen aan wie hij van tevoren betaald heeft, dan hun boek niet afgemaakt. Landshoff vond het onaangenaam om me dat te moeten meedelen, want hem bevalt het tweede beter dan mijn eerste boek.

Maar ik sta nu helemaal voor het Niets. Ik kan leven noch werken, want ik heb geen cent meer. En ik zit nog wel meer dan in het begin onder de dwang van mijn boek, nu pas ben ik er helemaal in en nu word ik in de steek gelaten. Ik wilde 6 tot 8 maanden lang 50 gulden gegarandeerd hebben (omdat ik naar België moet) en daaraan zal nou een mens en zijn werk tegronde gaan, want ik heb geen uitweg.

Landshoff zei me in vertrouwen dat ik een brief naar Oprecht kan schrijven. Vindt u dat ik dat doen moet? En zal een uitgever die me niet kent mij een voorschot geven? Of dat Landshoff (die het niet graag ziet, dat ik ergens anders laat uitgeven) denkt dat Oprecht het toch niet leest en dat ik dan met het afgeronde boek bij hem terugkeer. Ik weet niet meer waar ik aan toe ben."

[Aber leider will sonst nichts mehr freundlich zu mir sein: Querido hat sich nicht entschließen können, mit mir im Voraus einen Vertrag zu machen. Er hat im Augenblick keine Stimmung und außerdem haben zu oft Leute, denen er schon im Voraus bezahlt hat, dann das Buch nicht zu Ende geschrieben. Landshoff war es unangenehm, mir das mitteilen zu müssen, denn ihm gefällt das Zweite besser als mein erstes Buch. Aber ich stehe jetzt gänzlich vor dem Nichts. Ich kann nicht leben noch arbeiten, denn ich habe keinen Cent mehr. Dabei bin ich jetzt noch mehr als am Anfang im Zwang meines Werkes, erst jetzt bin ich ganz drin und nun werde ich verlassen. Ich wollte 6-8 Monate lang 50 Gulden garantiert haben (weil ich nach Belgien muß) und daran soll nun ein Mensch und sein Werk kaputtgehen, denn ich habe keinen Ausweg. Landshoff sagte mir im Vertrauen, ich könne an Oprecht einen Brief schreiben. Meinen Sie, daß ich das tun soll? Und wird ein Verleger, der mich nicht kennt, mir einen Vorschuß geben? Oder ob Landshoff (der nicht gerne sieht, daß ich woanders verlegen lasse) meint, Oprecht liest es doch nicht, dann würde ich später mit dem fertigen Buch zu ihm zurückkehren. Ich finde mich nicht mehr zurecht.]

Generation ohne Väter

Niet alleen Kurt Lehmann schrijft af en toe uitvoerige brieven. Op 25 juli 1936 verblijft Menno ter Braak in Eibergen en neemt de tijd voor een lange brief, waarin hij zich onder andere met de tweede roman van Merz bezighoudt. Veel bevalt hem niet. "Nu het belangrijkste: uw boek. Ik moet u heel eerlijk zeggen dat het begin mij in deze vorm niet heel erg goed gelukt lijkt. Inderdaad kun je uit de eerste pagina's nog geen conclusies trekken; maar op één punt doet u precies wat ik heb gevreesd: u herhaalt zich zelf, slechts ten dele; niettemin is 't herhaling. Uw eerste boek mag niet herhaald worden, anders zou het zijn fraîcheur verliezen. Deze opmerkingen van mij betreffen voornamelijk enige losse plaatsen die bij uw vorige boek aanknopen; dat zou volgens mij helemaal vermeden kunnen worden; en dan de kwestie met de koekenbakker, die als motief niets nieuws brengt; ik zou aanraden, dat veel korter te houden, zodat de diefstal duidelijker tot uitdrukking komt. Ik geloof dat u in het bijzonder moet oppassen voor het anekdotisch-Hollandse⁷⁰, dat u in uw eerste boek uitstekend heeft behandeld,

⁶⁹ Oprecht was een Zwitserse uitgever die ook tot de grotere Exil-uitgevers wordt gerekend zoals Querido en Allert de Lange.

⁷⁰ In de marge merkt Ter Braak op: "Minder anekdote, meer analyse en probleemstelling: dat lijkt me de oplossing. Of een heel nieuw leven in Alphen (geen herhaling van Ipendam?)."

maar in deze vorm ook uitputtend. Vanaf pagina 22 („Schiffe schließen hier...“) riekt de zaak volgens mij naar herhaling.

Zeer goed daarentegen vind ik de geschiedenis met het meisje. Dat thema is nieuw en doordat uw stijl rustiger geworden is, komt het ook gewoon over als iets nieuws. Van pagina 6 tot 22 bevat de tekst me uitstekend. Zet u dit thema of dergelijke thema's voort, dan zal uw tweede boek boven het eerste uitsteken. Als ik u was, zou ik ieder contact met „Ein Mensch fällt...“ van me afschudden; ik bedoel natuurlijk wat de vorm betreft. Ook de naam Winter veranderen. Zoiets werkt soms als een bevrijding. Want herhaling is altijd achteruitgang. De geschiedenis met het meisje (en überhaupt: de verhouding van de Duitsers met Europa) is rijk genoeg; u hoeft echt niet uit de oude voorraad te plukken: Ilsepuck, Cornelia schrappen!

Mijn vrouw, die het manuscript heeft gelezen, voelt het net zo. Zij is ook verrukt van de kwestie met Madeleine...”

[Jetzt das Wichtigste: Ihr Buch. Ich will Ihnen ganz ehrlich sagen, dass der Anfang mir in der vorliegenden Form nicht durchaus gelungen erscheint. Tatsächlich kann man aus den ersten Seiten noch keine Schlüsse ziehen; aber in einem Punkt tun Sie gerade das, was ich gefürchtet habe: Sie wiederholen sich, nur teilweise; nichts destoweniger ist's Wiederholung, und Ihr erstes Buch darf nicht wiederholt werden, sonst würde es seine fraîcheur verlieren. Diese Notiz meinerseits betrifft hauptsächlich einige vereinzelt Stellen, die bei Ihrem vorigen Buch anknüpfen; das könnte man nach meiner Meinung überhaupt vermeiden; und dann die Sache mit dem koekenbaker, die als Motiv nichts Neues gibt; ich würde raten, das viel kürzer zu fassen, so dass der Diebstahl deutlicher spricht. Ich glaube, dass Sie sich besonders hüten müssen für das Anekdotisch-holländische, das Sie in Ihrem ersten Buch ausgezeichnet behandelt, aber in dieser Form auch erschöpft haben. Ab Seite 22 („Schiffe schließen hier...“) riecht die Sache auf mich als Wiederholung. Sehr gut finde ich dagegen die Geschichte mit dem Mädchen. Dieses Thema ist neu und weil Ihr Stil ruhiger geworden ist riecht es auch normal als neu. Von Seite 6 bis 22 gefällt der Text mir ausgezeichnet. Führen Sie dieses Thema, oder analoge Themen, weiter, dann wird Ihr zweites Buch über das erste hinausragen. Wenn ich Sie wäre, würde ich jeden Kontakt mit „Ein Mensch fällt...“ abschütteln; ich meine selbstverständlich ‚formal‘. Auch den Namen Winter ändern. So etwas wirkt manchmal als eine Befreiung. Denn Wiederholung ist immer Niedergang. Die Geschichte mit dem Mädchen (und überhaupt: das Verhältnis der Deutschen zu Europa) ist reich genug; Sie brauchen bestimmt nicht ‚an dem alten Vorrat zu hacken‘: Ilsepuck, Cornelia streichen! Meine Frau, die das Manuskript gelesen hat, hat dieselbe[n] Empfindungen. Sie ist auch entzückt über die Sache mit Madeleine...]

“Johann Hirsch”

In het eerste deel van deze brief gaat Menno ter Braak op de verschillende tegenslagen in die Lehmann heeft ondervonden. Deze heeft intussen voor en met Fritz Hirsch gewerkt die op Scheveningen een Duitstalig operettegezelschap leidt. Nu blijken er echter moeilijkheden op te duiken: “Dat de muziek van De Roos niet bij uw tekst past is heel jammer. Hoe komt dat eigenlijk? Ik bedoel, Hirsch is toch verrukt van de muziek? Heeft hij zich vergist of hebt u zich vergist? Wat is er aan de hand?”

Rob de Roos, die, naar Krijn ter Braak me verzekerde, Bob werd genoemd, was de broer van Elisabeth (Bep) de Roos en zodoende een zwager van E. du Perron. In zijn memoires *Berliner, Amsterdamer und ach – Jude auch* vertelt Konrad Merz: “De Nederlandse criticus Ter Braak had een sterk zwak voor de komiek Hirsch. Hij zocht toentertijd voor zijn vriend, baron du Perron, die uit Indonesië gekomen was, een broodberoep met dik beleg. Daar diens zwager, Rob de Roos, componist was, vond hij de Hirsch-operette een gepaste bloemenwinkel. Maar du Perron kon niet zwakzinnig genoeg worden voor de stomme teksten die zonder muziek elke mond verduisterden. In zijn wanhoop haalde Ter Braak mij naar Hirsch – hij vond mij dwaas genoeg om deze Johann Hirsch te dienen.”⁷¹

De samenwerking voor de Hirsch-operette mag dan niet gelukt zijn, De Roos heeft minstens één gedicht van Merz op muziek gezet. In *Het Vaderland* van 3 mei 1938 bespreekt A.d.W.⁷² een concert, waarin een lied op een gedicht van Konrad Merz werd gezongen: “De gedichten alléén, gelezen (nog liever dan: gezegd), vinden in mij oneindig meer contact, dan samen met dit kwartet. Maar voor den componist is 't natuurlijk andersom. In de klankkleuren op zichzelf zit veel, dat doet ophooren. Brengt dat dichter bij den dichter of niet? Dat is de vraag. R. de Roos vergezelt een gedicht van Konrad Merz

⁷¹ p. 112 e.v.

⁷² De schrijfster Augusta de Wit.

van zijn vocaal-instrumentale toevoegingen, die althans van hetzelfde muziek-idioom zijn als het taal-
idioom. Het eerste verzwaart (Tristanesque-vermoderniseerd) nog al het tweede.”

“Het Duitse buitenland is niet al te groot...”

Verderop komt Menno ter Braak terug op de verschillen van inzicht tussen Lehmann en De Roos: “Het is werkelijk heel jammer dat de kwestie met de operette niet gelukt is. Dat was een uitstekende oplossing geweest. Wat kunnen we nu beginnen?” Hem gaat de precaire financiële situatie van de jongeman zeer ter harte. Kende ik maar een mecenas, verzucht hij, maar “onder mijn kennissen zijn deze heren helaas zeer zeldzaam”. Merz moest zich maar niet al te ongerust maken: “We zullen, als niet alles misgaat, nog iets vinden, denk ik. Voor de eerste dagen hebt u in ieder geval de 35 gulden, die ik u vandaag heb gestuurd.”

De andere moeilijkheid wordt gevormd door de beperkte afzetmogelijkheden van de exilliteratuur: “Het Duitse buitenland is niet al te groot ...” Het duurt weliswaar nog bijna twee jaar tot de ‘Anschluss’ van Oostenrijk, maar Querido had ongetwijfeld “wel al grijze haren vanwege de kwestie Oostenrijk, het moet werkelijk tamelijk onaangenaam voor hem zijn, dat Papen met Schuschnigg gemene zaak maakt”.⁷³ Zich tot de Zwitserse uitgever Oprecht te richten, zou weinig zin hebben, Ter Braak zag toch al “een slechte conjunctuur voor de ‘Emigrationslitteratur’”. Ten slotte informeert Ter Braak naar Lehmanns pas, waarover hij niets meer had gehoord.

Vrijwel direct reageert Lehmann op 27 juli 1936 en bedankt voor de verleende hulp. “Men is op een zo vernederende wijze hulpeloos hier in het buitenland (en ook is er veel binnenland voor ons) men zou waarlijk te gronde gaan als er niet nog mensen zoals u zouden zijn.” Met betrekking tot de vraag over de pas antwoordt hij dat hij de week erop antwoord zou krijgen en dan schrijft hij, enigszins raadselachtig: “Op de nieuwere lijst in Amsterdam stond ik wel niet, want men gaf mij mijn pas terug.”

Met Ter Braaks kritiek toont hij zich toch wel ingenomen, hoewel die nogal heftig was. Maar hij begrijpt de kritiek en is het er gedeeltelijk mee eens. “Vooral bedankt voor uw kritiek. Ik had intussen ook dergelijke bedenkingen gekregen, het is echter goed dat u ze mij op die manier duidelijk maakt. Die omweg was noodzakelijk. Ik moest eerst door het oude omhulsel heen om te worden wie ik nu ben. Maar nu weet ik – die van mijn eerste boek is een ander, ookal lijkt hij dezelfde, alleen ziet hij dat mijn tweede geen herhaling wordt. Ik voel het, die gaat z’n eigen weg.”

[Vor allem meinen Dank für Ihre Kritik. Mir waren die gleichen Bedenken inzwischen auch gekommen, es ist aber gut, daß Sie mir sie so deutlich machen. Der Umweg war notwendig. Ich musste erst durch die alte Hülle, wollte ich zu dem gelangen, der ich nun bin. Aber nun weiß ich – der von meinem ersten Buch ist ein anderer, und wenn er auch gleich scheint, nur sieht er, daß mein Zweites keine Wiederholung wird. Ich spüre, geht den Weg.]

Om een zekere afstand te winnen, moet Lehmann een tijdje naar het buitenland, vindt hij zelf. “In ieder geval zou het noodzakelijk zijn dat ik uit Nederland weg kan. Want alleen zo kan het Europese, België, Frankrijk in mijn boek komen. Ik wil niets uit het niets nemen, ik wil niet onwaar zijn (ik wil ook zo zijn dat ik waarachtig ben).” Enige tijd naar Frankrijk of liever nog naar België, dat is zijn grootste wens. “Ik zou voor België willen kiezen, omdat ik daar net zo’n probleem tegenkom, niet Frankrijk, en omdat het in België goedkoper is. Bovendien ben ik bang dat ik in Parijs in de verdrukking kom.” Hij hoopt zelfs dat het boek (“Hoe vindt u de titel? ,Im Staub von Europa’?”) nog in het voorjaar van 1937 kan verschijnen.

Lehmann betreurt het intussen dat hij niet, om zijn financiële positie voor langere tijd te verbeteren, “zoals bij voorbeeld Glaser⁷⁴, Brentano en Noth in een krant de kritieken over Duitse boeken mag schrijven. Dat zou toch enige zekerheid bieden.”

Ook over de kwestie met Hirsch en De Roos – die ook te maken had met zijn financiële situatie – schrijft Lehmann: “Fritz Hirsch vindt de muziek van De Roos nog altijd heel goed, maar ,man wird so

⁷³ Op 11 juli 1936 werd de “Juli-overeenkomst” tussen Oostenrijk en Hitler-Duitsland gesloten. De onderhandelingen werden gevoerd door de Duitse gezant in Wenen, Franz von Papen, en de Oostenrijkse kanselier Kurt Schuschnigg. Een onderwerp was daarbij de uitwisseling van de gedrukte media.

⁷⁴ Bedoeld is Ernst Glaeser.

weh dann', men krijgt zo'n weeïg gevoel, zegt hij, en dat is in een operette op den duur niet mogelijk. Het is wel waar dat De Roos goed is, maar eenzijdig, hij heeft niets vrolijks over zich. Ik vind dat erg jammer. Nu heb ik de componist van 'De Jantjes'⁷⁵ leren kennen, die wou graag de muziek bij mijn operette schrijven. Hij heeft wel gevoel voor operette.

Als u trouwens een bedrag voor mijn boek bijeenkrijgt, dan wil ik in ieder geval het geld terugbetalen, als de operette geld mocht opbrengen (en dat lijkt heel wel mogelijk). De rechten op het geld zal ik dan vastleggen voor het geval, dat ik zelf op een of andere manier niet meer zou bestaan. Ik vind het anders te onaangenaam om geld te moeten aannemen."

Kurt Lehmann, of misschien beter Konrad Merz, heeft goed naar de woorden van zijn leermeester geluisterd. Op 21 december 1936 toont Ter Braak zich bijzonder ingenomen met de omgewerkte versie van *Generation ohne Väter* en is hij uiterst tevreden over het resultaat, hoewel het slechts om een deel van de roman gaat. Het manuscript heeft hij „aus einem Guss“ uitgelezen, een wat vreemde uitdrukking, maar wel begrijpelijk. Duidelijk heeft Merz zich tijdens het schrijven steeds meer bevrijd van de angst voor de herhaling, constateert hij. Het was immers Ter Braaks belangrijkste bezwaar geweest tegen de voorstudie, dat situaties uit *Ein Mensch fällt aus Deutschland* herhaald zouden worden en enige personages uit het eerste boek werden overgenomen. Enthousiast schrijft hij nu: "Ik had weinig tijd en wilde ophouden, moest desondanks verder lezen tot ik klaar was. Daar hebt u het beste bewijs dat u zich wensen kunt. Als u zo doorgaat wordt uw tweede boek nog veel beter dan het eerste. Het is vooral aanzienlijker (ook al moge het eerste misschien charmanter zijn), het is zonder twijfel beter geschreven en de problematiek wordt meer uitgediept [...] En ik vind het ook belangrijk, dat het u gelukt is om de herhaling te vermijden."

[Ich hatte wenig Zeit und wollte aufhören, musste trotzdem weiter lesen bis ich fertig war. Da haben Sie den besten Beweis, den Sie sich erwünschen können. Wenn Sie so weiterfahren, wird Ihr zweites Buch noch viel besser als das Erste. Es ist vor allem bedeutender (wenn das erste vielleicht charmanter sein möge), es ist zweifellos besser geschrieben, und das Problem geht noch tiefer [...] Und wichtig ist mir auch, dass es Ihnen gelungen ist die Wiederholung zu vermeiden.]

Titia Gorter

Het is net zo'n enthousiasme als Ter Braak in de brief van 3 juli 1938 „sofort mitteilen“ wilde. Aan deze brief zijn echter nog een paar brieven voorafgegaan. Bij voorbeeld die over de vondst van onbekende Multatuli-brieven van 14 mei 1937. Het gaat weer om een reactie op een verdwenen brief.

De aanhef „Lieber Kurt“ is op zich zelf al opmerkelijk en de laatste zin gaat over iets heel anders: "Naar ik hoop is uw moeder nu al in Nederland en heeft men haar niet met een theoloog verwisseld?"⁷⁶ Hoewel er al langer sprake van was om Lehmanns moeder naar Nederland te laten emigreren, werd dat verhinderd door de slechte financiële positie van Kurt. Nu ging het om een tijdelijk verblijf in het vakantiehuisje van Titia Gorter⁷⁷ in Lunteren. Lente 1937 stuurt Lehmann zijn moeder een brief waarin hij vraagt: "Wil je me alsjeblieft zo gauw mogelijk schrijven, of je misschien op 10 april voor 3 weken hier naartoe kunt komen? Je bent uitgenodigd door Titia Gorter en zult dan eerst een week bij haar in Den Haag logeren, waar wij dan dagelijks samen kunnen zijn. Dan reizen we, jij en ik, voor 2 weken naar haar huisje in Lunteren. [...] Titia Gorter zal je nog persoonlijk een brief schrijven." Niets wijst erop dat het verblijf niet zou zijn doorgegaan. In tegendeel, want op 1-6-1938 schrijft Kurt Lehmann aan zijn moeder en broer: "Lieve mensen, eindelijk weer eens een brief. Ik denk deze dagen vaak aan Mutti. Een jaar geleden was zij nu juist in Nederland en wij zaten daar samen in het huisje in Lunteren. Nee, nu waren we al in Den Haag en Mutti kon de tijd niet afwachten tot ze weer naar Berlijn terug moest."

⁷⁵ Voor de speelfilm *De Jantjes* (1934) heeft Jan Broekhuis ("John Brookhouse McCarthy") drie composities gemaakt. Hij had bovendien de muzikale leiding. *De Jantjes* was de tweede Nederlandse geluidsfilm.

⁷⁶ De opmerking heeft waarschijnlijk betrekking op de Duitse theoloog Georg Lehmann (1616-1699).

⁷⁷ In Lunteren had Titia Gorter een zomerhuisje. Zij had niet alleen Kurt Lehmann uitgenodigd om daarheen te komen maar ook zijn moeder, die in de lente van 1937 korte tijd in Lunteren heeft doorgebracht tot ze weer naar Berlijn is teruggekeerd.

[Willst Du mir bitte so bald wie möglich schreiben, ob Du etwa am 10. April auf 3 Wochen herkommen kannst? Du bist eingeladen von Titia Gorter und wirst dann erst eine Woche bei ihr im Haag wonen, wo wir dann täglich zusammen sein können. Dann fahren wir, Du und ich, auf 2 Wochen auf ihr Häuschen in Lunteren. [...] Titia Gorter wird Dir noch persönlich einen Brief schreiben. [...] Meine Lieben, endlich mal wieder ein Brief. Ich denke in diesen Tagen oft an Mutti. Vor einem Jahr war sie nun gerade in Holland, und wir saßen dort zusammen in dem kleinen Haus in Lunteren. Nein, jetzt waren wir schon im Haag, und Mutti konnte nicht die Zeit erwarten, bis sie wieder nach Berlin zurück mußte.]

Het eigenlijke onderwerp van deze brief is de ontdekking van onbekende brieven van Multatuli, waarover de verdwenen brief van Konrad Merz moet zijn gegaan. “Uw bericht over de onbekende brieven van Multatuli heeft, zoals u juist geraden heeft, een buitengewone nieuwsgierigheid bij mij te weeggebracht! De kwestie met Edu⁷⁸ is namelijk op het ogenblik heel onduidelijk, omdat twee partijen elkaar bestrijden en deze brieven zouden misschien tot een beslissing kunnen leiden. Dus: wat moet ik doen om ze te kunnen lezen en eventueel te publiceren? Vanzelfsprekend ben ik bereid om naar Hilversum te komen, zo gauw ik tijd kan vrijmaken.”

[Ihre Nachricht über die unbekanntenen Briefe Multatulis hat, wie Sie richtig erraten haben, eine ausserordentliche Neugier bei mir wachgerufen! Die Sache mit Edu ist nämlich momentan sehr unklar, weil zwei Parteien einander bekämpfen, und diese Briefe könnten vielleicht entscheiden. Also: was soll ich tun um sie lesen und eventuell veröffentlichen zu können? Selbstverständlich bin ich bereit nach Hilversum zu kommen, so bald ich Zeit [freimachen] kann.]

Op 18 januari 1937 heeft Lehmann een brief uit Brussel gestuurd, waarin hij Ter Braak für „die Sendung“ bedankt, waarvan de inhoud geheel onbekend is.

“Het zal wel de laatste post zijn die ik hier heb ontvangen, op 4 februari ga ik naar Nederland. [...] Ik denk het in Lunteren op de Veluwe te doen. Amsterdam zou me te veel afleiden en u wil ik niet lastig vallen, als het op een andere manier kan.⁷⁹ Waarschijnlijk zal ik u verzoeken om het in maart te mogen sturen, maar zo ver durf ik nu nog niet te denken. Ik kan me nauwelijks voorstellen, dat ik op een of andere manier nog zal leven, mocht mijn boek geboren zijn.

Het rooft me m'n nachten en de dagen en het is alsof mijn eigen werk me opvreet. Vannacht heb ik alles uit mijn bed geslingerd, broek, hemd, lakens, mij zelf, steeds weer kwamen die figuren, ik weet niet waar ik het zoeken moet. ‘Bois ton sang, Beaumanoir!’ Ik ben zo uitgeput dat ik nauwelijks kan schrijven.

Als die figuren tenminste zo warm en levend nuttig zouden zijn voor mijn boek als in mijn bed. Maar zelfs dat is niet zeker.”

[Es wird wohl die letzte Sendung sein, die ich hier empfangen habe, am 4. Februar fahre ich nach Holland.“ Hij wil dan het laatste hoofdstuk van zijn boek schrijven. „Ich denke, es in Lunteren bei Veluwe zu tun. Amsterdam würde mich zu sehr ablenken und Sie möchte ich nicht belästigen, wenn es anders sein kann. Wahrscheinlich werde ich Sie bitten, es im März schicken zu dürfen, aber so weit wage ich jetzt nicht zu denken. Ich kann mir kaum vorstellen, daß irgendwie ich noch leben werde, wenn mein Werk geboren sein sollte. Es stiehlt mir die Nächte und die Tage und ist als ob mein eigenes Werk mich auffrißt. Heute Nacht habe ich alles aus meinem Bett geschleudert, Hose, Hemd, Lappen, mich selbst, immer wieder kamen diese Gestalten, ich kann mich nicht mehr retten. „Bois ton sang, Beaumanoir!“ Ich bin jetzt so erschöpft, daß ich kaum schreiben kann. Wenn die Gestalten wenigstens so heiß und lebend meinem Buche nutzen würden wie in meinem Bett. Aber nicht einmal das ist sicher.]

De brief, waarvan het concept de datum 23 april 1937 draagt, begint merkwaardig over een „express gesandte Karte“ – een (brief)kaart die per expresse was verzonden – en Lehmann vraagt: “Heeft u die man gehoord?” Het gaat over de van oorsprong Duitse filosoof Paul Landsberg⁸⁰, en Lehmann is erg teleurgesteld. “Hij lijkt me een echte kathedersfilosoof, zonder werkelijk eigen stempel. Hij heeft trouwens een spraakgebrek (kan geen sj zeggen) en ik ben van mening dat mensen met een spraakgebrek ook altijd fouten in hun denkfuncties hebben.” Een komische noot wellicht, hoewel waarschijnlijk

⁷⁸ Edu Douwes Dekker was de zoon van Multatuli (Eduard Douwes Dekker).

⁷⁹ Een briefkaart, die Lehmann op 9 februari 1937 vanuit Den Haag verstuurd heeft, doet vermoeden, dat hij dan toch bij de Ter Braaks gewoond heeft.

⁸⁰ De filosoof Paul Landsberg werd in 1901 geboren en stierf in 1944 in het concentratiekamp Sachsenhausen. In 1933 was hij ontslagen als hoogleraar en emigreerde hij naar Frankrijk. Van 1934 tot 1937 gaf hij college in Spanje en keerde toen terug naar Frankrijk. Op 19 april 1937 gaf Landsberg in Amsterdam een lezing onder de titel „Unamunos spanische Sendung“.

niet zo bedoeld. In ieder geval gaat het serieus verder: “Van Unamuno,⁸¹ geloof ik, heeft hij echt weinig begrepen, alleen al daarom, omdat men Unamuno niet kan begrijpen, als men hem alleen maar wil begrijpen en als Landsberg toegeeft, dat hij het een grote kwelling vindt om Unamuno te lezen, was alleen dat het enige onthullende woord op deze avond. Unamuno had ongetwijfeld gelijk, toen hij het over de inquisitoren had die hij in de wetenschappers zag.”

In Amsterdam kon Lehmann er weer toe komen, literair te werken. “In Amsterdam voel ik me verder weer goed. Ik zit in een lelijke kleine kamer die direct onder het dak ligt (ze ligt meer dan dat ze staat) en het lijkt erop alsof ik die schamelheid nodig had om te kunnen werken (een schijn die ik overigens niet zou willen erkennen, want ik heb toch ook nog mijn armoede om mij heen zo intens willen overwinnen als thans). Er waren dan eindelijk enige dagen, waarop ik mijn hand aan de vulpenhouder voelde, en zo heb ik dan op één dag weer een novelle geschreven en een aantal kleine essays. Als ik nu een of twee maanden rust ga hebben, zou ik mijn boek waarschijnlijk afmaken; ik weet echter nog niet, of deze rust mij vergund zal zijn.”

[In Amsterdam fühle ich mich sonst wieder wohl. Ich sitze in einer häßlichen kleinen Stube, die direkt unter dem Dach liegt (sie liegt mehr als sie steht) und es scheint, als hätte ich diese Dürftigkeit notwendig gehabt, um arbeiten zu können (ein Schein, den ich übrigens nicht wahr haben möchte, denn ich habe wohl noch auch meine Dürftigkeit um mich herum so innig überwinden wollen wie nun). Es waren dann endlich einige Tage, in den[en] meine Hand am Halter der Feder fühlte und so habe ich denn an einem Tage wieder eine Novelle geschrieben und eine Anzahl kleiner Essays. Wenn ich jetzt auf einen oder zwei Monate Ruhe haben werde, so könnte ich mein Buch wahrscheinlich beenden; ich weiß aber noch nicht, ob diese Ruhe mir vergönnt sein wird.]

De tijd van leegloop lijkt voorbij, “die u vast en zeker duidelijk aan mij gemerkt heeft dan dat ik die tegenover u zou moeten bekennen. Ik had mijn boek echter bijna af en pas toen gemerkt, dat ik om het bord ‘Doodlopende Weg’ heen gelopen was.” Niet alleen voelde hij zich in die tijd verlamd, hij “had spoedig een ‘slecht geweten’” tegenover Ter Braak, “werkelijk en dat verlamde me nog meer.” Hij vermeldt, hoe moeizaam die tijd geweest is en hoezeer Menno en Ant ter Braak hem hebben geholpen om de impasse te overwinnen. “Dit was de moeilijkste tijd, je kunt dan niet eens zeggen, hoe moeilijk het is. Dat ik gedurende deze tijd in uw huis mocht blijven, daarvoor ben ik u en uw vrouw bijzonder dankbaar. Het wordt soms te moeilijk, er zijn immers zoveel andere kwesties die je belasten, omdat je nog niet in staat bent om ze op te lossen en als je denkt dat je er een paar hebt opgelost, dan laten ze dubbelduidelijk zien dat zij het niet zijn en als je er enige hebt opgelost, dan openbaren zich meteen daarnaast weer nieuwe en grotere. Ik ben pas weer tot bezinning gekomen in de Don Quichote van Unamuno, ~~dat was mijn reddingsboei~~. Thans geloof ik dat ik weer een stukje opgeschoten ben, omdat ik een stuk moest teruggaan. Ik weet dat dit allemaal geen verdediging kan zijn; pas als mijn boek voltooid zou zijn, zou de verdediging zijn geschreven, maar dan was die niet meer noodzakelijk.”

[Dieses war die schwerste Zeit, man kann dann [nicht] einmal sagen, wie schwer es ist. Daß ich in dieser Zeit in Ihrem Haus bleiben durfte, dafür bin ich Ihnen und Ihrer Frau besonders dankbar. Es wird manchmal zu schwierig, es sind ja auch so viele andere Fragen, die einen bedrücken, weil man noch nicht fähig ist, sie zu lösen und wenn man einige gelöst glaubt, so zeigen sie doppelt deutlich, daß sie es nicht sind und wenn man einige gelöst hat so öffnen sich gleich daneben wieder neue und größere. Gefunden habe ich mich erst wieder in dem Don Quichote des Unamuno, ~~das war mir ein Rettungsring~~. Heute glaube ich, daß ich wieder ein Stückchen weitergekommen bin, weil ich ein Stück zurückgehen musste. Ich weiß daß dieses alles keine Verteidigung sein kann; erst wenn mein Buch vollendet sein sollte, wäre die Verteidigung geschrieben, dann aber wäre sie nicht mehr notwendig.]

In deze chronologie is dan de Multatuli-brief van Menno ter Braak van 14 mei 1937 behouden gebleven, waarin hij informeert, of Lehmanns moeder al in Nederland is. De brief sluit niet aan een vorige brief van Lehmann aan, net zo min als de beide volgende van Lehmann, die pas een jaar later, op 31 mei 1938 en 1 juli 1938 werden geschreven, of eigenlijk ontworpen.

Op 31 mei 1938 bedankt Lehmann “voor het boekje: ‘Mephistophelisch’.⁸² Ik heb tijdens vele avonden een glaasje ervan gedronken. Als lafenis na de opwindende dagen. Eerst had ik soms de verdenking dat het geheel misschien nogal dunnetjes uitgevallen was en menig onderdeel zou juist

⁸¹ Miguel de Unamuno y Jugo (1864-1936), Spaanse schrijver en filosoof, tegenstander van het Francoregime.

⁸² Menno ter Braak, *Mephistophelisch*, Maastricht 1938. Zie: <http://mtb.dbnl.nl/titels/titel.php?id=braa002meph01>

voor het hoogtepunt van iedere heuvel al beëindigd zijn. Maar dan dacht ik toch dat die verdenking slechts een aanklacht tegen mij zelf was, die in mijn ontwikkeling van luidkeels naar het zachtere een domme zwakte voor het luide waarachtig graag heeft overwonnen en nu vind ik het juist waardevol dat iemand het aandurft, zijn vrienden deze glaasjes Mephisto, in zekere zin als borreltjes in de avonduren geheel privatim aan te reiken.”

[für das Büchlein: ‚Mephistophelisch‘. Ich habe an vielen Abenden ein Gläschen davon getrunken. Als Labung nach den zerwühlenden Tagen. Zuerst hatte ich manchmal den Verdacht, das Ganze wäre vielleicht etwas dünne gehalten, und manches einzelne würde gerade vor dem Gipfel jeden Hügels schon beendet sein. Aber dann meinte ich doch, dieser Verdacht wäre nur eine Anklage wider mich selbst, der ich in meiner Entwicklung vom Lauteren zum Leiseren eine dumme Schwäche für das Laute wirklich gerne überwunden habe, und nun finde ich es gerade wertvoll, daß einer es wagt, diese Gläschen Mephisto, gewissermaßen wie Borreltjes zur Abendstunde ganz privatim seinen Freunden zu reichen.]

Lehmann is min of meer door het werk aan zijn tweede roman overweldigd. Zijn twijfels over de diepgang van *Mephistoteles* omschrijft hij aldus: “Ik had nou net in deze dagen iets machtigers niet kunnen opnemen en heb me daarmee ’s avonds weer een beetje in de werkelijkheid teruggevonden.” Waarmee hij het “boekje” niet per se onderschat, “want wie het te klein lijkt, die is ook het grotere, bij voorbeeld uw trilogie, niet waard.” Hij verklaart zijn ‘stemming’ met zijn emotionele betrokkenheid – ook al zegt hij dat niet met zoveel woorden – want hij is “... in de laatste weken zo intensief met de figuren van mijn boek omgegaan,⁸³ dat het als ik alleen al de straat opging, was, alsof ik op fluweel liep. Die dingen belasten me zo, om te weten te komen, of ze echt waren. En dat heeft zich gewroken: ik had het gevoel in de details van mijn boek te verdrinken en moest om alles te beëindigen een pas op de plaats doen, zodat ik me in een paar dagen nieuw kon opladen. Ik zal nu intussen beginnen met het uittypen van het eerste deel, het is niet onmogelijk, dat ik u nou net dit op een dag ga toesturen. Alles bij elkaar zal het nu wel niet voor eind juni af zijn. Ik moet telkens weer vaststellen dat ik niet tegen me zelf opgewassen ben, hoop echter dat u niet gedwongen zult zijn om na lezing van het boek iets dergelijks vast te stellen. Maar laten we het daarbij. Ik wil er nu niet over schrijven.”

[In den letzten Wochen so innig mit den Gestalten meines Buches umgegangen, daß es nur wenn ich auf die Straße ging, war, als liefe ich über Sammet. Die Dinge belasten mich so, um zu wissen, ob sie wirklich waren. Und das hat sich gerächt: Ich hatte das Gefühl, im Einzelnen meines Buches zu ertrinken und musste jetzt zur Beendigung des Ganzen innehalten, um während einiger Tage mich neu zu laden. Ich will nun inzwischen beginnen, den ersten Teil abzutippen und es ist nicht unmöglich, daß ich Ihnen eines Tages just diesen sende. Das Ganze wird nun wohl nicht vor Ende Juni beendet sein. Ich muß immer wieder feststellen, daß ich mir selbst nicht gewachsen bin, hoffe aber, daß Sie nicht gezwungen sein werden, nach dem Lesen des Buches das gleiche festzustellen. Doch lassen wir das nun. Ich möchte jetzt davon nicht schreiben.]

Dan, op 1 juli 1938, is het zover, *Generation ohne Väter* is af. “Beste Menno t.B. Ik leg nu mijn boek in uw handen... Niet zo kinderlijk blij en vol vertrouwen als indertijd, toen ik u mijn eerste boek stuurde. U zult het wel begrijpen als u het hebt gelezen. ~~Pas geleden probeerde ik met het afsluiten van het boek te wachten, maar het liet me niet los, ik moest het vonnis vellen.~~

Waarschijnlijk is nog menig gedeelte te lang en een ander misschien te dun, maar ik heb nu geen kracht meer. Ik draag het werk aan u over, zo ver en zo weinig afgerond als het nu is.

Ik hoop, dat u mij uw mening heel gauw vertelt. Ik zou me ervoor willen afsluiten en verlang er tegelijk ook naar. Wel zou ik u aanraden om het vanaf het begin te lezen, daar kunt u nog heel wat vinden waardoor het laatste gedeelte pas begrijpelijk wordt.”

[Lieber Menno t.B. Ich lege nun mein Buch in Ihre Hände... Nicht so kindlich froh und zuversichtlich wie damals, als ich Ihnen mein erstes Buch sandte. Sie werden das wohl verstehen, wenn Sie es gelesen haben. ~~Vor einiger Zeit versuchte ich mit der Beendigung des Buches zu warten, es gab mich aber nicht frei, ich mußte das Urteil vollstrecken.~~ Es ist wahrscheinlich noch manches zu lang und manches vielleicht zu schmal, aber meine Kraft langt jetzt nicht mehr. Ich übergebe Ihnen das Werk, so sehr und wenig abgefeilt wie es nun ist. Ich/Und hoffe, Sie werden mir Ihre Meinung recht bald mitteilen. Ich möchte mich verschließen⁸⁴ und ich sehne mich zugleich danach. Ich würde Ihnen wohl empfehlen, es vom Beginn an zu lesen, dort ist noch manches zu finden, was den letzten Teil erst verständlich macht.]

⁸³ Op 10 mei 1938 noteert Lehmann in zijn dagboek: “Zojuist is Madeleine gestorven.” Madeleine is een belangrijke figuur in *Generation ohne Väter*.

⁸⁴ In het origineel onleesbaar, „verschließen“ ligt het meest voor de hand.

“De ‚Zauberberg‘ van de Emigration door Dostojewski geschreven.”

Van een groot enthousiasme getuigt de brief van 3 juli 1938, als Ter Braak inmiddels het hele boek *Generation ohne Väter* onder ogen heeft gekregen. Hij schrijft dat hij het boek “vandaag in vijf uur, ononderbroken geboeid, uitgelezen” heeft. De roman is dus af en Ter Braak verontschuldigt zich, “een boek van zulk formaat niet meteen aan te kunnen.” Tijdens het lezen kwam hij tot de volgende formulering: „Der ‚Zauberberg‘ der Emigration von Dostojewski⁸⁵ geschrieben.“ In de brief onderstreept, en hij voegt daaraan toe dat het een bewijs is dat Merz iets nieuws heeft gemaakt als dergelijke namen in je opkomen. De overeenkomst van Merz met Dostojewski ligt volgens hem vooral in het feit dat hij „ein richtiger Romanschriftsteller“ is die als een bezetene schrijft en zo in staat is om de realiteit van het alledaagse leven in een visioen vorm te geven. Ter Braak kan zich niet voorstellen, “dat *u* het bent die deze rijkdom bereikt heeft. (Excuseer: niet omdat ik u laag schatte, maar omdat u zich in dit boek vertienvoudigd heeft.) U moet volkomen door uw eigen figuren betoverd geweest zijn, anders kan men zoiets niet maken.”

[daß Sie es sind, der Sie diese Fülle erreicht haben. (Entschuldigung: nicht weil ich Sie wenig schätzte, sondern weil Sie sich in diesem Buch verzehnfacht haben.) Sie müssen vollkommen von Ihren eigenen Gestalten verzaubert gewesen sein, sonst kann man so etwas nicht machen.]

Na nog een paar opmerkingen op dezelfde enthousiaste toon besluit Ter Braak met “hartelijke gelukwensen en groeten”. Op 7 juli 1938 vult Ter Braak zijn redenering nog aan: “Nu ik nog iets meer over uw boek heb nagedacht, meen ik ook de invloed van Kafka te ontdekken. De Dame B⁸⁶ en haar aardbeientaart hadden in ‘Amerika’ thuis kunnen horen. De hele sfeer heeft, vooral in de tweede helft, bepaald veel ‘Kafkaesks’, alleen is de inhoud zo anders dat men dat pas later vaststelt. Uw temperament neigt meer naar Dostojewsky en zo blijkt dat Kafka en Dostojewsky zeer veel gemeenschappelijk hebben.”

[Jetzt, wo ich noch etwas mehr über Ihr Buch gedacht habe, glaube ich auch den Einfluss Kafkas zu entdecken. Die Dame B und ihre Erdbeertorte könnte ja in ‚Amerika‘ zu Hause sein. Die ganze Atmosphäre hat, besonders in der zweiten Hälfte, bestimmt viel ‚Kafkaisches‘, nur ist der Inhalt so verschieden, dass man das erst später feststellt. Ihr Temperament neigt mehr zu Dostojewsky hin, und so stellt sich heraus, dass Kafka und Dostojewsky sehr viel gemeinsam haben.]

Ter Braak nodigt Merz uit om de week daarop bij hem langs te komen.

In het dagboek van Kurt Lehmann bevindt zich het voorontwerp van een brief van 9 juli 1938, waarin hij eerst bedankt voor de uitnodiging. De volgende zin is doorgestreept. Daarin stond dat hij niet gelooft aan de invloed van Kafka op hem: “In ieder geval is hij van de vier die de laatste tijd de grootste invloed op mij hadden, Gogol, Dostojewski, Unamuno en Kafka, waarschijnlijk degene die de minste invloed uitoefende. Hij is een volkomen ander soort mens dan ik. Nooit zou ik zo zuiver kunnen zijn, nooit zo uit één stuk en nooit zo gesloten. U heeft gelijk: mijn temperament neigt meer naar Dostojewski. Bij hem ontdek ik al lezende soms passages die ik zelf ooit geschreven heb. [...] Veel van wat er uitziet als invloed, blijkt in de lucht te hangen. Het boek ‘Amerika’ van Kafka heb ik nog nooit gelezen, ik heb het ook niet.”

[Wenigstens ist er von den vieren, die in der letzten Zeit die größte Einwirkung auf mich hatten, Gogol, Dostojewski, Unamuno und Kafka wahrscheinlich jener, der den mindesten [Einfluss] verursachte. Er ist eine gänzlich andere Art Mensch als ich. Niemals würde ich so sauber sein können, niemals so einheitlich und niemals so geschlossen. Sie haben recht: mein Temperament neigt mehr zu Dostojewski hin. Bei ihm entdeckte ich lesend manchmal Stellen, die ich selber einmal geschrieben habe. [...] Es ergibt sich manches, was wie Einfluß aussieht wohl aus der Luft. Das Buch ‚Amerika‘ von Kafka habe ich noch niemals gelesen, ich besitze es auch nicht.]

Tegelijkertijd – op 7 juli 1938 – had Kurt Lehmann in zijn dagboek een briefconcept vervaardigd dat betrekking heeft op Ter Braaks brief van 3 juli. (Doorgaans kan men ervan uitgaan dat de ‘echte’ brief

⁸⁵ De spelling Dostojewski en Dostojewsky vindt men afwisselend doorlopend.

⁸⁶ Ook in de gedrukte boekuitgave staat *Die Dame B* zonder punt.

op dezelfde dag geschreven en verstuurd is.) “Beste Menno t.B., ik heb u onlangs slechts een kaartje kunnen schrijven. Zou u echter toch nog willen zeggen dat uw brief mij zeer verheugd heeft. Tevens beschaamd, ook dat moet ik u bekennen. Ja, ik kan het helemaal niet geloven dat mij iets uit één stuk gelukt zou zijn. Zoals het mij nu ook slechts mogelijk lijkt dat ik ooit rust in het uiterlijke leven zou kunnen vinden, dit geluk, waar ik zo naar verlang en dat maar niet tot stand wil komen. Ik weet niet precies, waarom ik me zo veroordeeld en verwenst voel, waarom ik niet aan datgene kan geloven dat ik innig verlang en des te inniger beleef. Ja zeker, ookal zal ik ooit eens dat geluk vinden, ook dan zou ik veroordeeld blijven, maar dan zou ik het misschien kunnen verdragen en mij mijn veroordeling waardig blijken. Anders zie ik niet de mogelijkheid van een verder leven, om van verder creëren nog maar helemaal te zwijgen. Ik moet alle kracht daarvoor inzetten om me van de vernietiging te redden. Dat zou nog geen redding geweest zijn, maar alleen de redding van de mogelijkheid om aan een redding te geloven, en niet eens te geloven, maar ze mij te wensen.

De verantwoordelijkheid tegenover u, de dank, die ik nauwelijks iemand zo schuldig ben als aan u, heeft mij in menig opzicht voor het laatste behoed. En als ik werkelijk iets zou hebben gepresteerd, dan was dat niet zonder u mogelijk geweest. ‘Met iedere blijdschap is hij voor mij verbonden’, heb ik eens in mijn dagboek geschreven en ik bedoelde u. Het is niet alleen de uiterlijke diepgang. Als in mijn boek de woorden ‘diep’ en ‘geweldig’ en ‘groot’ zo zelden verschijnen, dan is ook dat een gevolg van de opvoeding die u mij, vanuit de verte en misschien nauwelijks bewust, hebt aangereikt.

Nu ben ik alweer moe en moet deze brief beëindigen. Ik heb bij het werken te veel van mijn ogen gevergd en moet voorzichtig zijn, mag ook mij zelf niet lezen.

Graag zou ik u spoedig eens willen spreken.”

[Lieber Menno t.B., ich habe Ihnen neulich nur eine kleine Karte schreiben können. Möchte Ihnen aber doch noch sagen, daß Ihr Brief mich sehr erfreut hat. Zugleich beschämt, auch das muß ich Ihnen gestehen. Ja, ich kann es gar nicht glauben, daß mir etwas Ganzes gelungen sein sollte. Wie es mir heute auch nur möglich erscheint, daß ich jemals eine Ruhe im äußeren Leben finden könnte, dieses Glück, das ich so ersehne und das sich nur nicht gewähren will. Ich weiß nicht genau, warum ich mich so verurteilt und verdammt fühle, warum ich nicht an jenes glauben kann, das ich innig ersehne und ums o inniger erlebe. Freilich, auch wenn ich einmal jenes Glück finden werde, auch dann würde ich verurteilt bleiben, aber dann könnte ich es vielleicht ertragen und mich meiner Verurteilung würdig erweisen. Sonst sehe ich nicht die Möglichkeit eines weiteren Lebens, von weiter schaffen ganz zu schweigen. Ich muß alle Kraft darauf verwenden, mich vor der Vernichtung zu retten. Das wäre noch keine Rettung, sondern nur die Rettung der Möglichkeit, an eine Rettung zu glauben, und nicht einmal zu glauben, sondern mir sie zu wünschen. Die Verantwortung zu Ihnen, der Dank, den ich kaum einem Menschen so wie Ihnen schulde, hat mich in mancher Hinsicht vor dem Letzten bewahrt. Und wenn ich wirklich etwas geleistet haben sollte, so wäre das ohne Sie nicht möglich gewesen. ‚Mit jeder Freude ist er mir verbunden‘, habe ich einmal in mein Tagebuch geschrieben und ich meinte Sie. Es ist nicht nur die äußere Tiefe. Wenn in meinem Buch die Worte ‚tief‘ und ‚gewaltig‘ und ‚groß‘ so selten erscheinen, so ist auch dieses eine Folge der Erziehung, die Sie mir, aus der Ferne, und vielleicht kaum bewußt, gereicht haben. Nun bin ich schon wieder müde und muß diesen Brief beenden. Ich habe bei der Arbeit meine Augen überanstrengt und muß vorsichtig sein, darf auch mich nicht lesen. Gerne würde ich Sie bald einmal sprechen wollen.]

Ter Braaks brief van 7 juli 1938, die niet gedateerd is (er staat alleen maar “donderdag” boven)⁸⁷, is de laatste van zijn kant die van de correspondentie met Merz is overgebleven. Van Konrad Merz zijn dan nog een enkele brief en een paar briefontwerpen in zijn dagboeken overgeleverd. De laatste brief aan Ter Braak is die van 4 december 1939, waarin van Alice van Nahuys als de „Furie des Hauses Querido” sprake is. Bericht wordt dat het onmogelijk is gebleken, het boek ergens onder te brengen. “Dat Leopold het niet aandurft, verrast me niet,” aldus Merz. “Als u zo vriendelijk wil zijn het Nijgh & Van Ditmar aan te bevelen of Becht of Boucher, dan zou ik u zeer dankbaar zijn.”

Het gaat hem er niet alleen om dat het boek verschijnt, maar hij zoekt een uitweg uit de materiële nood.

In juli 1938 meldt Ter Braak dus, hoe hij *Generation ohne Väter* geboeid uitgelezen heeft en vraagt in dezelfde brief, of Merz het manuscript al aan Querido heeft verkocht. Zo niet, dan kon hij hem “eventueel” vertellen, “dat ik in Het Vaderland een groot artikel daarover zal schrijven.” Querido zou zelfs

⁸⁷ De nauwkeurige datering is afkomstig van het Letterkundig Museum in Den Haag. 7 juli 1938 viel inderdaad op een donderdag.

trots mogen zijn om zulk een boek te kunnen uitgeven. “Het verschijnt toch zéker nog in de herfst? Hoofdzaak: ‘Generation ohne Väter’ is zonder twijfel een boek van de bovenste plank.” Van dit uitgebreide artikel is tot nu toe helaas geen spoor terug te vinden, het is waarschijnlijk nooit verschenen.

De brief die Kurt Lehmann op 22 februari 1939 heeft geschreven, vermeldt, dat het manuscript “nu pas naar Zweden” wordt verstuurd, vanwege de drukte tijdens de verhuizing naar Rijnstraat 60^{III}. Dat zou betekenen dat het manuscript aan Bermann-Fischer in Stockholm is aangeboden. Overigens zonder resultaat, zoals we weten.

Lange tijd ging men ervan uit, dat de roman verdwenen was, tot Dr. Leo Fiethen hem – zoals hierboven al vermeld – bij Lehmann thuis teruggevonden heeft. In 1999, het jaar waarin Kurt Lehmann overleden is, is het boek verschenen. De Zwitserse uitgever Oprecht had het manuscript voor de oorlog toegestuurd gekregen en stuurde het in 1945 terug met de opmerking dat hij het niet zou uitgeven. Vervolgens werd het manuscript waarschijnlijk aangeboden aan de Oost-Duitse uitgeverij Aufbau-Verlag, maar ook daar is het toen geweigerd.

Er bestaat een concept van een laatste brief van Kurt Lehmann aan Menno ter Braak. Of hij die ook in het net heeft geschreven en verstuurd, is onbekend. Het feit dat hij van plan is, de kleine “Original-Schiller” mee te sturen, zou daarop wijzen, dat het inderdaad gebeurd is. Schiller vertegenwoordigt “das andere Deutschland”, dat volgens Lehmann niet is ondergegaan, maar meer tijdelijk ondergedoken. Het briefconcept is van januari 1940, vier maanden voor Ter Braaks dood, en geschreven ter gelegenheid van Ter Braaks verjaardag op 26 januari. De oorlog was al uitgebroken, had echter Nederland nog niet bereikt. Duidelijk kostte het Lehmann grote moeite om zijn gedachten en gevoelens onder woorden te brengen, waardoor het schrift nog slechter leesbaar is dan in de andere briefconcepten. Het gaat ook alleen maar om een fragment, dat met een kleine letter begint: “staat u me toe, u met uw verjaardag hartelijk te feliciteren [*doorgestreept* Volgens mij is het waarschijnlijk, dat het volgende jaar van zo grote betekenis wordt voor u als ook voor ons allemaal] Het jaar dat voor u nu volgt, zal waarschijnlijk van zulke betekenis zijn voor u als voor ons allemaal, dat ik het niet ~~graag~~ zou willen nalaten om u juist deze keer veel geluk te wensen. Dergelijke woorden klinken weliswaar vaak slechts hol, ~~u zult me naar ik hoop geloven dat ze toch alles behalve een handdruk~~

De meegestuurde kleine Original-Schiller zal u – naar ik hoop – enigszins bevallen. Zoals ik de „historischen Abhandlungen“ aan een historicus, zo moge ook u dit met goud op snee gedrukte boek een groet uit het andere Duitsland zijn en dit in verband met een probleem waarover we naar ik hoop ooit [...] vrijer praten kunnen. Het proza van Schiller is trouwens beter dan het grootste deel van zijn bekende poëzie.”

[erlauben Sie mir, Ihnen zu Ihrem Geburtstag herzlich zu gratulieren [*doorgestreept* Es ist mir wahrscheinlich, daß das folgende Jahr von so großer Bedeutung für Sie wie für uns alle werde.] Das Jahr, das Ihnen nun folgt wird wahrscheinlich von solcher Bedeutung für Sie wie für uns alle sein, daß ich es nicht ~~gerne~~ unterlassen wollte, Ihnen grade dieses Mal alles Glück zu wünschen. Solche Worte sind zwar oft nur leerer Schall, ~~Sie werden mir aber hoffentlich glauben, daß sie doch nichts weniger als ein Händedruck~~. Der beiliegende kleine Original-Schiller wird Ihnen – so hoffe ich – ein wenig gefallen. Einmal ~~Erstens~~ Sowie ich die ‚historischen Abhandlungen‘ ja einem Historiker, ~~zweitens~~ auch möge Ihnen dieser mit ‚goldenem Hintergrund‘ gedruckte Band ein Gruß aus dem anderen Deutschland sein und dies in Verbindung mit einem Problem, über das wir hoffentlich einmal [...] freier sprechen können. Die Prosa Schillers ist übrigens besser als der größte Teil seiner bekannten Poesie.]

Voor een afgeronder beeld van de leefwereld van Kurt Lehmann en zijn verbinding met Menno ter Braak zullen hier nog twee briefontwerpen en de teruggevonden brief van 22 februari 1939 worden bekeken. Het eerste concept dateert van 3 september 1938, het tweede van 17 december 1938.

“3-9-38

Beste Menno t.B.

Mijn boek is op weg naar Amerika. Ik heb uit het eerste gedeelte nog veel weggestreept (in totaal ongeveer 4 à 5 pagina's) en geloof dat ook dit deel iets strakker geworden is. Landshoff, die het eigenlijk zou moeten weten, is van mening dat ik een grote kans maak op de prijs. Ik vertelde hem dat ik er weinig aan heb, als ik bij voorbeeld in december de prijs kreeg en ik in oktober al verhongerd ben.

Niettemin heeft Querido niet kunnen beslissen om nu al een voorschot te betalen. Het is altijd hetzelfde: durf je je hoofd een beetje te verheffen, dan weet je zeker dat een politie-laars je op je kop slaat. Landshoff, die zich over Querido's houding ergert, heeft me vanwege de boekuitgave willen bemiddelen naar Sijthoff⁸⁸ die immers ook aan de prijs meedoet. Of hij zich echter nu al zal binden lijkt me twijfelachtig.

Kent u iemand bij Sijthoff aan wie u eventueel een aanbeveling zou kunnen sturen? Of zou u bereid zijn om het hoe dan ook te doen? Ik weet niet waar ik het geld voor de volgende maanden vandaan zou kunnen nemen. Men is en blijft een bedelaar en wordt dan ook door heren als Querido niet anders behandeld.”

[Mein Buch ist auf dem Wege nach Amerika. Ich habe aus dem ersten Teil noch vieles herausgestrichen (im Ganzen etwa 4-5 Seiten) und meine, daß auch dieser Teil etwas straffer geworden ist. Landshoff, der es eigentlich wissen müßte, meint, ich hätte eine große Chance auf den Preis. Ich erklärte ihm, daß es mir wenig nützte, wenn ich etwa im Dezember den Preis erhalte und ich im Oktober bereits verhungert bin. Dennoch hat sich Querido nicht entschließen können, bereits jetzt einen Vorschuß zu zahlen. Es ist immer das Gleiche: wagt man es, den Kopf ein wenig zu heben, so schlägt einem bestimmt ein Polizeistiefel auf den Schädel. Landshoff, der sich über Queridos Haltung ärgert, hat mich wegen der Buchausgabe eine Vermittlung zu Sijthoff anbahnen lassen, der ja auch am Preis beteiligt ist. Ob er sich aber jetzt schon binden wird, das scheint mir zweifelhaft. Kennen Sie jemand bei Sijthoff, dem Sie ev. eine Empfehlung schicken könnten? Oder wären Sie bereit, es auch sonst zu tun? Ich weiß nicht, woher ich das Geld für die nächsten Monate nehmen soll. Man ist und bleibt ein Bettler und wird denn auch von Herren wie Querido nicht anders behandelt.]

In ieder geval een bedelaar in een heel andere betekenis dan hij negen jaar later in zijn dagboek voorstelt: “Een bedelaar naar geluk – mijn grafschrift.” (6-5-1947) Dan ziet zijn situatie of liever zijn leven er dan ook heel anders uit, zoals hij zijn voormalige leraar aan het Berliner Abendgymnasium, C.A. Werner, op 29 juni 1946 meedeelt: “Ik heb mijn beste Nederlandse vrienden verloren, de ene door gif, de tweede door een Duitse torpedo, de derde in een Duits concentratiekamp. Ook mijn moeder en waarschijnlijk mijn broer zijn weg.”

“17.12.38

Beste Menno t.B.

Ik dank u en de onbekendteblijvenwensende persoon hartelijk voor de gave. Dat ik u niet geschreven heb, was zeer onfatsoenlijk van me, dat voel ik nu pas. Ik moet weliswaar bekennen dat ik sinds enige weken met niemand uit onze kring ben samengekomen. Ik had in deze tijd berichten gehoord uit concentratiekampen, ik heb hun kaalgeschoren slachtoffers zelf gezien en bekeken. Het gaat dermate over de grenzen heen van wat een mens kan verdragen, dat je niet meer weet hoe je het verantwoorden kunt, op deze onwaarschijnlijk verlompte en verziekte aarde verder te leven. En zodoende heb ik me geschaamd, niet alleen als Duitser – als zodanig ben ik gewend om me te schamen – neen, mij als mens. En ik dacht, als de mens zo varkensachtig kan zijn, dan zou ik nauwelijks beter kunnen zijn. Een besef, waarvan ik vandaag de dag niet sterk genoeg ben om de gevolgtrekkingen te aanvaarden. Daarom verzoek ik u, te begrijpen dat ik het niet aandurfde om me te melden. Men blijft toch bij alles slechts ‘in gebrek met den vorigen’⁸⁹. Uit Amerika heb ik nog niets gehoord. Landshoff is daar en komt niet voor midden januari terug.”

[Ich danke Ihnen und der unbekanntzubleibenwünschenden Person herzlich für die Gabe. Daß ich Ihnen nicht geschrieben habe, war sehr unanständig von mir, das empfinde ich erst jetzt. Ich muß freilich gestehen, daß ich seit einigen Wochen mit niemand aus unserem Kreise zusammengekommen bin. Ich hatte in dieser Zeit Berichte gehört aus Konzentrationslagern, ich habe deren kahlgeschorenen Opfer selber gesehen und beobachtet. Es geht dir alles so weit über die Grenzen dessen, was ein Mensch ertragen kann, daß man nicht mehr weiß, wie man es verantworten soll, auf dieser unwahrscheinlich verlumpten und verseuchten Erde weiter zu leben. Und so habe ich mich geschämt, nicht nur als Deutscher – als solcher bin ich an Beschämung gewöhnt – nein, mir als Mensch. Und ich meinte, wenn der Mensch so schweinig sein kann, dann könnte ich selbst kaum besser sein. Eine Erkenntnis, deren Folgerungen zu ziehen ich heute nicht stark genug bin. So bitte ich denn zu verstehen, daß ich nicht wagte, mich zu melden. Man bleibt eben in allem nur „in gebrek met den vorigen“. Aus Amerika habe ich noch nichts gehört. Landshoff ist dort und kommt nicht vor Mitte Januar zurück.]

⁸⁸ Sijthoff, boek- en krantenuitgever in Leiden. Was medeuitgever van het dagblad *Het Vaderland*.

⁸⁹ Deze woorden vormen een toespeling op de in juli 1938 verschenen essaybundel van Menno ter Braak *In gesprek met de vorigen*.

De eerste twee zinnen van de eerste brief verwijzen naar gebeurtenissen waarvan verder niets bekend is. Kennelijk zou Landshoff tijdens zijn reis door Amerika proberen om een roman van Merz op de markt te brengen, maar uit de laatste zin van het tweede briefconcept kan men opmaken, dat er uit Amerika geen positieve geluiden gehoord werden. Het is ook nog de vraag, of het om *Ein Mensch fällt aus Deutschland* gaat of om *Generation ohne Väter*, hetgeen net zo goed mogelijk zou kunnen zijn. Voor wat de genoemde prijs betreft, zou de C.W. van der Hoogt-Prijs bedoeld kunnen zijn. Deze werd sinds 1925 jaarlijks uitgelooft door de Maatschappij voor Nederlandse letterkunde als aanmoedigingsprijs. In 1938 werd echter Simon Vestdijk uitverkoren en in 1939 Ed. Hoornik. Andere prijzen uit het Haagse circuit zijn mij niet bekend en van een prijsuitreiking aan Konrad Merz is nergens sprake.

Vondst

In 2013/2014 heeft de Universiteitsbibliotheek van Leiden de integrale bibliotheek van Menno ter Braak overgenomen en om mee te helpen, de boekwerken in een goede staat te houden of ze te laten opknappen, kan men een of meer boeken 'adopteren'. In gedachten zien we nu de conservator, dr. A. van der Lem, alle boeken stuk voor stuk omkeren om te zien wat er misschien nog uit rolt. Of dat echt zo gaat, willen we niet weten, maar het is een feit dat Van der Lem een brief van Kurt Lehmann aantrof, die deze op 22 februari 1939 geschreven heeft. Voor de *Ter-Braak-Forschung* is natuurlijk elke brief van belang, maar voor de *Konrad-Merz-Forschung* komt er nog een extra dimensie bij, omdat onderaan geschreven staat: "Hartelijke groeten, Dorothea Lehmann." Daardoor is een nieuwe biografische noot toegevoegd. Lehmann en zijn moeder wonen in de Rijnstraat in Amsterdam-Zuid en zijn op een gegeven moment verhuisd naar Kribbestraat 41^{II}, van waaruit Dorothea Lehmann is gedeporteerd.

„Amsterdam-Zuid, Rijnstraat 60^{III}

22-2-39

Beste Menno t.B.

Ik dank u zeer voor de brief. Het manuscript gaat nu pas naar Zweden, want tot nu toe had ik met de verhuizing veel te doen.

De meubels staan al op hun plaats; de woning is heel mooi!

De kosten waren weliswaar ontzettend, want ik moest immers een heel huishouden inrichten. Maar nu hebben we bijna alles wat nodig is.

Ik ben benieuwd om te horen, hoe de kwestie met de weduwe Kafka verlopen is, kan me echter helemaal niet voorstellen, welke weduwe dat moet zijn. K. zelf was immers niet getrouwd en zijn moeder is al dood. Gaat het misschien om een zuster?

Ik hoop, u spoedig eens in onze woning te mogen begroeten. Tram 4 en 25 komen tot voor onze deur.

Met hartelijke groeten aan u beiden
uw Merz“

[daaronder staat geschreven]

„Hartelijke groeten, Dorothea Lehmann“

[Amsterdam-Zuid, Rijnstraat 60^{III}, 22.2.39.

Lieber Menno t.B., Ich danke Ihnen sehr für den Brief. Das Manuskript geht erst nun nach Schweden ab, denn bisher hatte ich mit dem Umzug zu viel zu tun. Die Möbel stehen schon an ihrem Platze; die Wohnung ist sehr schön! Die Unkosten waren freilich entsetzlich, denn ich mußte ja einen ganzen Hausstand einrichten. Aber nun haben wir fast alles Notwendige. Ich bin gespannt, zu hören, wie sich die Sache mit der Witwe Kafka zugetragen hat; kann mir aber gar nicht denken, welche Witwe das sein soll. K. selbst war ja nicht verheiratet, und seine Mutter ist schon tot. Ist es vielleicht eine Schwester? Ich hoffe, Sie bald einmal in unserer Wohnung begrüßen zu dürfen. Tramlinie 4 und 25 gehen bis vor unsere Tür. Mit herzlichen Grüßen an Sie beide, Ihr Merz]

Ant ter Braak – Kurt en Jet Lehmann

Binnen de briefwisseling Lehmann-Ter Braak hoort ook aandacht voor brieven die de weduwe van Menno ter Braak, Ant ter Braak-Faber, heeft geschreven en ontvangen. Lehmann had zeer goede herinneringen aan haar, zoals te lezen valt in *Berliner, Amsterdamer und ach – Jude auch*: „Een mooie Friezin deed open, alsof ik een mens was.“⁹⁰ In een opmerking bij een brief van H. Marsman aan hem (9 april 1937) schrijft Lehmann terugblikkend: “De rol die deze vrouw in het leven van Menno speelde, was door de Hollanders in Brussel steeds onderschat. Ik – een versleten emigrant met honger in de maag en dorst in de kleren – had als gast in hun huis veel te vaak en veel te gratis beleefd, hoe groot en edelmoedig deze stille vrouw in de schaduw van Menno was.”⁹¹

[Die Rolle, die diese Frau im Leben von Menno spielte, war bei den Holländern in Brüssel immer unterschätzt worden. Ich – ein abgerissener Emigrant mit Hunger im Magen und Durst in den Kleidern – hatte als Gast in ihrem Haus viel zu oft und viel zu gratis erlebt, wie groß und großmütig diese stille Frau im Schatten von Menno war.]

De weinige brieven en de vele kaarten die Kurt Lehmann en later Kurt en Jet Lehmann aan Ant ter Braak hebben gestuurd, zijn allemaal in bezit van haar neef Krijn ter Braak, die ze onbaatzuchtig ter beschikking heeft gesteld om ze te verwerken.

Alvorens tot het inzien van enige poststukken over te gaan, valt de blik op een bijzonder voorwerp uit de nalatenschap: een getypt gedicht met de titel *Dem Freunde* en de toevoeging “Im Gedächtnis an MENNO TER BRAAK”. De bijzonderheid ligt niet alleen daarin dat het gaat om een van de betrekkelijk weinige gedichten die van Konrad Merz bekend zijn, maar ook dat er een gepubliceerde variant⁹² bestaat die op enige punten afwijkt van het typoscript. Behalve de tekstvarianten binnen de gedichtregels blijken er op de achterkant van het typoscript nog drie strofen te staan met helemaal onderaan klein geschreven Konrad Merz. Overigens zonder datum. Het lijkt erop dat degenen die voor de publicatie in *Decision* verantwoordelijk waren de achterkant van het blad niet hebben waargenomen. Onder dit ‘rompedicht’ staat het jaartal 1940. Daarnaast bestaat er een “oerversie” in Lehmanns dagboek, die vrijwel helemaal overeenkomt met de getypte tekst. Daaronder staat “1941”.

Uit de nalatenschap van Ant ter Braak

Uit het tijdschrift ‘Decision’

DEM F R E U N D E

IM GEDÄCHTNIS AN MENNO TER BRAAK

Im Gedächtnis an
MENNO TER BRAAK

Mein Blick hängt schmal wie eine Blüte
in die Mitternacht hinein
du stehst vor mir, mein stummer Freund
und über dir gilbt Mondenschein.
Ich war zu klein für deinen Tod
zu jung für deine strenge Not
ich durfte nicht dein Bruder sein
in deiner letzten Pein.

⁹³

Dein Haar ist heiss von deinem Schweigen
ein Wort will sich vor dir verneigen
doch du sagst nein

Dein Blick hängt Blut wie eine blinde Blüte
in meine Mitternacht hinein
du stehst vor mir, mein stummer Freund
und über dir stirbt Mondenschein
Ich war zu schwach für deinen schweren Tod
zu jung für deine nackte Not
ich durfte nicht dein Bruder sein
in deiner letzten Pein.

Dein Haar ist heiss von deinem Schweigen
ein Wort will sich vor dir verneigen
doch du sagst Nein

⁹⁰ p. 100.

⁹¹ Maatstaf, april 1975, p. 56.

⁹² Verschenen in ‘Decision – Zeitschrift für deutsche und französische Literatur’, Bielefeld 1998, p. 8.

⁹³ Hier ontbreekt zowel in het typoscript als in het dagboek een witregel. Hetzelfde geldt in het dagboek voor de witregel tussen *hinein* en *Wie*. Het fragment vanaf *Das Flaggentuch* is er later tussengevoegd.

du sagest nicht von deinem Munde
du tragest nur die feuchte Wunde
still in meinen Traum hinein.

du sagest nicht aus deinem Munde
du tragest nur die weite Wunde
weiter in mein Schwarz hinein.

Wie eine Fahne aus verlornen Schlacht
so wehest du durch meine Nacht
so stehst du hoch, als wäre ich gesunken
als hätte ich dein Gift getrunken
als wärest du für mich erwacht.

Wie eine Fahne aus verlornen Schlacht
so wehest du durch meine Nacht
so stehst du hoch, als wäre ich gesunken
als hätte ich dein Gift getrunken
als wärest du für mich erwacht.

Das Flaggentuch ist durchgebissen
der Flaggenglanz ist nicht zerrissen
es frass der Eiterpfuhl die Hirne
doch Fackeln brannten deine Stirne
denn alles Wort und alle Zeit
und aller Streit
fragt Sauberkeit!

(1940)

Jetzt tropfet Blut auf meine Hände
es fordert Opfer bis ans Ende
es fordert Saat, es fordert Wende
es fordert unsern Hort und Hain.
Und wie ich komme, hinter dir zu gehen
mit meinen Händen deinen Tod zu säen
der leben will und auferstehen
da merke ichs:
du liessest mich allein.

Doch haben einst wir auch die Schlacht verloren
noch ist kein Lied, kein Lächeln uns erfroren
im Unterliegen sind wir uns geboren
so ich in dir
so du in meinem Sein.

In het dagboek zouden de laatste regels van de strofe die begint met *Das Flaggentuch...* op grond van een haaltje in de tekst een andere volgorde kunnen hebben: *denn alles Wort und aller Streit / und alle Zeit / fragt Sauberkeit*. Bovendien eindigt in het dagboek de laatste regel van deze strofe met een punt.

Een inventarisatie

In het Duitse Literatuurarchief bevinden zich ongeveer twintig brieven van Ant en bovendien een briefkaart die haar zuster Mien ter Braak⁹⁴ in 1993 gestuurd heeft voor de 85e verjaardag van Kurt Lehmann. De eerste, ongedateerde brief bevat gelukwensen voor het nieuwe jaar 1942. Verder zijn er geen brieven uit de tijd van de bezetting. In tegenstelling tot Menno schreef Ant ter Braak alleen in het Nederlands. Zij heeft een heel andere rol met betrekking tot Kurt Lehmann gespeeld dan haar man. Het karakter van de overige brieven wordt bepaald door het feit dat ze stammen van na de oorlog die het leven gekost heeft aan haar man en aan de moeder, broer en schoonzuster van Kurt Lehmann.

---

⁹⁴ Mien ter Braak-Faber was de 'halfzuster' en schoonzuster van Ant, getrouwd met Wim ter Braak.

Ant (eig. Antje) ter Braak-Faber werd geboren op 16 juli 1905 en overleed op 28 augustus 1997. Zij was de oudste dochter van de 'rode' dominee Jan Faber⁹⁵ en trouwde in 1933 met Menno ter Braak.

Ook in dit geval laat de aanhef een zekere ontwikkeling zien:

- Brief, ongedateerd: "Beste Lehmann"
- Brief, ongedateerd (ca. 1950): "Beste Lehmann"
- ongedateerd (ca. 1950): "Beste Lehmann"
- Briefkaart, ongedateerd, poststempel Juni 1952. De heer K. Lehmann, bij mevrouw Tromp, Ipendam 18: "Beste Kurt"
- Brief, Epe, 20 december 1966: "Beste Lehmann"
- Kaart, ongedateerd: "Beste Kurt"
- Brief met plaats en datum: Epe, 6 Oct. '80: "Beste Kurt en Jetske"
- Gelukwens voor het jaar 1983, gedateerd: zondag (januari 1983); kaart: "Beste Jet en Kurt"
- ongedateerd, vooraan gelukwens met de bruiloft van Titia⁹⁶ (1983): zonder aanhef
- Poststempel 22-7-1983: "Beste Kurt, Menni's gefotocopieerde ms. ligt klaar voor verzending + een deel 3 van het Verz. Werk."
- Brief: Dinsdag 8 [8 juni 1982], zonder aanhef
- Korte brief, ongedateerd („Vrijdagmorgen“) [5 oktober 1984]: "Beste Kurt"
- Brief, 4 januari 1987: "Beste Kurt – Jet"
- Brief, 1 februari 1990: "Beste Kurt"
- Brief, vrijdag 23-8-1991: "Lieve Jet en Kurt"
- Brief, 4-9-1991: "Lieve Jet – Kurt"
- Brief, ongedateerd, wsch. voorjaar 1993: "Lieve Kurt en Jet"
- Korte brief, ongedateerd ("Dinsdag") [1993]: "Lieve Kurt en Jet"
- ongedateerd [eind maart 1994]: "Lieve Kurt – Jet"; felicitatie voor 86e verjaardag van KL
- [Briefkaart van Mien ter Braak, 8 april 1993]

De brieven en kaarten van Kurt Lehmann en later van hem en Jet Lehmann-ter Kuile aan Ant voeren de aanhef "Beste Ant" of de aanhef ontbreekt.

Oorlog en "bevrijding"

De brief die Ant ter Braak eind 1941 heeft verstuurd, wordt hier integraal weergegeven. Hij geeft een tamelijk goed beeld van de situatie, waarin velen tijdens de bezetting verkeerden. Van deportaties, laat staan vernietiging van mensen, is – althans in West-Europa – nog geen sprake:

"Beste Lehmann,

Ik had je al lang eens willen schrijven, om eens te informeren, hoe het jullie gaat, na al de veranderde omstandigheden. Ik wist alleen niet of het vertrouwd was dat ik naar het oude adres schreef. Ik stuur deze nu naar Binnendijk⁹⁷ met het verzoek deze persoonlijk aan jou door te geven. Tegelijk stuur ik hem een cheque van f 10 met het verzoek om die te innen en bij deze brief in te sluiten. Het is een bewijs dat ik jullie niet vergeet, maar de omstandigheden zijn voor ons allen anders geworden.

---

⁹⁵ Uit het Biografisch Woordenboek van Gelderland: "Zijn huwelijk in 1933 met Ant Faber heeft voor Ter Braak als mens veel betekend. Ant stamde uit een Fries geslacht. Haar vader ds. Jan Lambertus Faber (1875-1958), bijgenaamd 'de rode dominee', was van 1931 tot 1940 lid van de Tweede Kamer voor de SDAP." (www.biografischwoordenboek gelderland.nl)

⁹⁶ Titia Catharina Dora Lehmann werd op 21 februari 1957 geboren.

⁹⁷ De schrijver en criticus D.A.M. Binnendijk (1902-1984) was bevriend met Menno ter Braak. Via hem leerde Kurt Lehmann Binnendijk ook kennen en raakten zij bevriend. Bijdragen van Konrad Merz voor de *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* werden alle door Binnendijk vertaald. Binnendijk was ook getuige bij het huwelijk van Kurt Lehmann met Jetske ter Kuile.

Misschien zal er wel weer een tijd komen, dat alle omgang tusschen menschen weer normaal z'n gang kan gaan. Laten we 't in vredesnaam hopen, want deze manier van leven is al te beschamend.

Hoe maakt je moeder het en hoe leven jullie?

Indien het mogelijk is, schrijf eens een paar letters, als het niet vertrouwd is, doe het dan vooral niet. Wees vooral voorzichtig en slim; in jouw positie is dat het eenige, wat je doen kunt. Misschien komt toch nog wel de tijd, dat je minister in Berlijn wordt; maar ik vermoed niet, dat ik zal komen logeeren, maar dat is van minder belang.

Wees dus hartelijk gegroet, ook je moeder en houd je goed in 1942

Met beste groeten

Ant ter Braak-Faber”

Hoe het Kurt Lehmann en zijn moeder vergaan is tussen 1941 en 1945 wordt enigszins duidelijk uit de ongedateerde brief die nog in het ‘bevrijdingsjaar’ 1945, geschreven is, met de hand en toch goed leesbaar:

“Ilpendam N.H.

Dorpsstraat 131

Beste Ant,

nog zit ik op mijn kamertje, waar ik 3 jaren heb gezeten – ik zou niet durven te beweren dat het onmogelijk is nu nog gehaalt* te worden – want plotseling ben ik weer tot mof benoemd hoewel ik statenlos* ben; maar ik durf toch weer te schrijven en een van de eerste brieven moet naar jou toe gaan.

Er zijn mensen die zien alleen diegenen welke terug komen en er zijn zulke, die heeft het lot gedwongen alleen diegenen te zien welke niet terugkomen.

Het zal wel voor jou nu een bijzonder moeilijke tijd zijn. Er bestaat geen troost, ten minste niet in woorden – het eenige is dat Hitler den oorlog verloren heeft, maar het leeft de vraag of de mens hem gewonnen heeft – ik zou al blij zijn als deze vraag zou leven (je wordt langzaam* zoo bescheiden).

Over Titia Gorter is nog niets bekend – zij zat in Ravensbrück – over Bobby ook niets.

Mijn moeder is gehaald en zal niet terugkeren. Ik weet niets over haar lot, maar ik weet, dat zij niet gewent heeft de hel, waarin zij werd gestoten, te overleven.

Ik zelf wens niet te klagen – je weet te vaak niet of het beter is te zijn of niet te zijn; hoewel ik door mijn natuur gedwongen ben liever te zijn dan niet te zijn, maar ik ben aan het ‘zijn’ eigenlijk nog niet weer aan toe.

Kom je wel eens het land in? Ik had je dan – als het kon – wel graag ontmoet.

Is je vader nog wel gezond over deze tijd heengekomen?

Hartelijk voor jou en je vader

Kurt”

De brief laat de tragiek en benauwenis van de Duits-joodse overlevende in Nederland zien. Maar het

“Zo hoog ligt de drek!” (Foto OKV Ilpendam)

rekenk eveneens af met het idee dat Kurt Lehmann drie jaar in een soort linnenkast zou hebben gezeten. Dat doet niets af aan de beperktheid van zijn bestaan als onderduiker, maar geeft een reëler beeld. Ook het “weer tot mof benoemd” te worden laat de druk van vervolging voortbestaan. Grete Weil beschrijft, hoe zij bij de bevrijding twee joodse jongemannen tijdens de intocht van de Canadezen in Amsterdam luidkeels haar lot hoort bespreken. “De Apollolaan heeft ver uit elkaar staande bomen. Op elk van beide, waartussen ik sta, zit een jonge joodse Nederlander. Zij waren ondergedoken geweest

en vertellen elkaar nu heel luid hun belevenissen. ‘Eén ding zeg ik je,’ roept de jongeman links, ‘het eerste waar ik voor zal zorgen, is, dat de Duitse joden nu eindelijk uit ons land verdwijnen.’”⁹⁸ Dat Lehmann helemaal geen mof meer is, want staatloos sinds 1941, is eerder een gevolgtrekking vanuit zijn cynisme of ironie dan uit naïviteit. Van jagende joodse jongemannen had Lehmann geen last in Ipendam, maar in eerste instantie wilden dorpsgenoten hem aan de schandpaal nagelen – als ‘mof’ wel te verstaan. Daarvan zagen ze af, toen bekend werd dat hij het laatste halve jaar van de oorlog voor het verzet had gewerkt. In plaats daarvan mocht hij nu voor Hitler spelen boven op een boerenkar.

Een verbinding met Ant ter Braak vormen, naast Menno uiteraard, Titia Gorter en Bobby (Helmut Salden) en kenmerkend voor de eventuele datering van deze brief is, dat over hen nog niets bekend is. Titia Gorter is samen met haar zuster vlak voor de bevrijding vermoord, Helmut Salden is heelhuids teruggekeerd naar Nederland, niet naar zijn oorspronkelijke vaderland. Als dienstweigeraar heeft hij jaren doorgebracht in ‘Zuchthäuser’ en concentratiekampen. Hij komt nog voor in een brief van Ant.

De eerste naoorlogse overgeleverde brief van Ant ter Braak moet in 1950 geschreven zijn, omdat in dat jaar o.a. deel 1 van de Verzamelde Werken van Menno ter Braak verscheen met daarin *Otto III*.

“Hartelijk dank voor de felicitatie op de zestiende en voor de heerlijke koffiebonen. [...] Leuk, dat je zo ingenomen bent met het 1ste deel. Had je *Otto III* al wel eens gelezen. Het is op deze manier met de noten achterin wel een stuk leesbaarder. [...] Ik schrijf slordig, maar de zwarte poes duwt me steeds opzij.

[...]

Ik wil graag de hele reeks drukfouten van je hebben, hoop alleen, dat het niet al te schokkend is. [...] In ieder geval kunnen de fouten in *Otto III* bij de eventuele overdruk verbeterd worden.”

Kurt Lehmann had na de oorlog contact opgenomen met een neef, Gunter (Günter) Treufeldt, die sinds 1936 in Brazilië leefde en in zeven brieven tussen 1946 en 1949 vertelt, hoe hij zich moeizaam door het leven slaat. Als het even gaat – en dat is lang niet altijd het geval – stuurt hij een pakje koffie mee, waarmee Lehmann op zijn beurt goede sier kan maken, o.a. ook bij de Binnendijks.⁹⁹

Foto: Emiel van Moerkerken, 1939

Kurt Lehmanns “nieuwe ambacht”

De volgende brief van Ant zal eind 1950 of begin 1951 geschreven zijn, de Braziliaanse koffie, in Nederland op de bon en duur, mag nog steeds op een warm welkom rekenen:

“Met kerst voorzag ik mij van een extra bakje koffie, dank zij jouw heerlijke zending en dank zij de neef uit Brazilië, ‘zijn naam zij geloofd’.” Een frivole opmerking voor een domineesdochter. Ze gaat echter over op het Verzameld Werk in wording van Menno: “Het verzameld werk kan nu weer voortgang vinden. [...] Het is een aardig deel geworden vind ik, ik vermoed het aardigste deel kronieken. Nu nog één deel kronieken en dan het 4de deel, waarmee ik nu ben begonnen. Het drukt mij nog wat zwaar. Het 3de deel kronieken is al bij de drukker. Over een half jaar is alles dus volledig, naar ik hoop. Ik wil het wel het liefst maar zo snel mogelijk klaar hebben, met het oog op mogelijke gebeurtenissen in deze rot-wereld.

Inderdaad vertelde Bobby mij al van je nieuwe ambacht; je zal wel een paar duimen kunnen laten gelden. [...] Ik zal intussen Wim inlichten over het leveren van patiënten. Zo mogelijk rijke, maar dan zul je toch eerst in Den Haag moeten wonen...” De zinsnede over het “nieuwe ambacht” die met “inderdaad” begint, duidt erop dat er een brief van Kurt Lehmann aan voorafgegaan moet zijn. Wim is de broer van Menno, neuroloog van beroep. In hoeverre Lehmann in een eigen praktijk als fysio-

⁹⁸ *Leb ich denn, wenn andere Leben*, p. 235 e.v.

⁹⁹ Op 21 september 1949 bedankt mevrouw M.G. Binnendijk-Paauw Kurt voor de heerlijke koffie.

therapeut werkzaam is, is de vraag. Vaststaat dat hij de uitoefening van het vak voorlopig nog steeds in IJpendam verrichtte, in het huis waar hij ondergedoken had gezeten bij Christine Tromp-de Haan. Een briefkaart van juni 1952 aan dhr. K. Lehmann bij mevr. Tromp, IJpendam, bevat een felicitatie met het behalen van het diploma. “Dus nu word je daadwerkelijk op de mensheid losgelaten. Ik hoop dat het hun goed mag bekomen. Van 't zomer ben je nu helemaal klaar?”

In de brief van eind 1950 of begin 1951 uit Ant ook nog het vage vermoeden, dat de verhouding tussen haar man en Den Haag niet zo goed zou zijn, want “in Amsterdam staat het Verz. Werk dus wel in de boekwinkel-etalage. Dat doet mij veel plezier. Hier is dat nl. lang niet altijd het geval, ze kennen Menno hier zeker te goed of te slecht of hebben te slechte ervaringen. Ik geloof echter, dat Van Oorschot¹⁰⁰ niet tevreden is over de verkoop...

Mijn reis naar IJpendam vond nog steeds niet plaats, maar blijft op het programma.”

Korte tijd later stuurt Ant weer een brief, ter begeleiding van het tweede deel van het Verz. Werk. Ze ergert zich over de vele zetfouten, kennelijk is het zetsel van de tijdschriften zonder nieuwe correctie overgenomen. Daarom verzoekt zij Lehmann opnieuw, op de fouten te letten. Voorts het bekende refrain: “IJpendam staat nog steeds op het programma, maar wanneer?”

Vele jaren later

De volgende brief van Ant ter Braak is van 20 december 1966 en uit de laatste regels wordt duidelijk dat zij weet dat Lehmann inmiddels getrouwd is en een dochter heeft. Het voornaamste onderwerp blijkt een vraag naar de heer “Hauswalt”.

“De reden, dat ik je nu schrijf is, dat ik graag weten wil of jij je nog iets herinnert van die Duitser, die in Juni 1939 (naar ik meen was het ongeveer in die tijd) bij ons logeerde met zijn jonge vrouw Lehnchen. Ik meen me langzamerhand te herinneren, dat hij Hauswalt heette. In September is hij soldaat geworden en wij hebben hem persoonlijk niet meer gezien. Wel stuurde hij brieven of artikelen, verstopt in tijdschriften. Ik meen, dat er een artikel van hem is verschenen in ‘De Nieuwe Kern’, het blad van De Kadet¹⁰¹.

Van Galen Last¹⁰² wil voor de brievenuitgave graag iets meer weten. O.a. vraagt hij mij of Wendel van der Au¹⁰³, die een brochure schreef in de reeks Waakzaamheid¹⁰⁴ dezelfde zou kunnen zijn. Deze ‘Hauswalt’ sprak bijna accentloos Nederlands. Hij kwam uit Leipzig en was in 1918 als jongen na de oorlog lange tijd in Nederland.

Ontmoette jij deze man nog bij ons of was je in die tijd niet in Den Haag. Ik kan me dat niet meer herinneren en Wim, mijn zwager weet het ook niet meer. Hij vertrouwde deze Hauswalt nooit, dacht, dat het een spion was, maar ten onrechte geloof ik. Hij was wel communist denk ik en zal wel spoedig weggeraakt zijn in de oorlog. Hij had grote plannen op spionagegebied enz. tegen Hitler.

---

¹⁰⁰ Uitgever Geert van Oorschot, Amsterdam.

¹⁰¹ Jacques de Kadet, 1897-1988, was lid van de Tweede Kamer. Zijn politieke spectrum verliep van de Communistische Partij Holland, via de OSP naar de SDAP. Na de oorlog was hij parlementslid voor de Partij van de Arbeid. De Kadet was bevriend met Menno ter Braak en E. du Perron. In 1934 richtte hij met Sal Tas het maandblad *De Nieuwe Kern* op.

¹⁰² Henk van Galen Last (1921-1989) was journalist met literaire belangstelling.

¹⁰³ Wendel van der Au schreef *Literatuur onder het hakenkruis* (1939). De tekst kan men nalezen onder www.dbnl.org/tekst/au__001lite01_01/ Verdere gegevens over de auteur zijn niet bekend. Het is goed mogelijk dat Van Galen Last gelijk heeft en Wendel van der Au dezelfde is als Hans Hauswald. In *Het Vaderland* van 22 maart 1939 bespreekt Menno ter Braak de brochure, zonder op de persoon van de auteur in te gaan.

Zie: http://mtb.dbnl.nl/tekst/braa002vade08_01/braa002vade08_01_0036.php

¹⁰⁴ Het “Comité van Waakzaamheid” van intellectuelen tegen het nationaalsocialisme werd in 1936 opgericht. Menno ter Braak behoorde waarschijnlijk tot de medeoprichters. Een taak van het Comité was de publicatie van brochures.

Verder hadden we het nog over een gedeeltelijke censuur in dat laatste jaar, of die al bestond. Ik herinner mij het zoekraken van brieven aan Schwarzschild¹⁰⁵ naar Parijs of aan het Neue Tagebuch. Maar weet die dingen ook niet zeker. Het kan ook na 1939 geweest zijn en toen was jij natuurlijk al ondergedoken of toch pas in 1940? Het is moeilijk al deze dingen juist weer te geven. Misschien kan jij mij nog helpen. Er is wel enige haast bij. Het laatste deel van de brieven gaat naar de drukker, is er reeds gedeeltelijk om dit voorjaar te kunnen verschijnen. Het zal een hele rust zijn als dat allemaal in orde is. Las je er iets van?"

Bij uitzondering is ook de antwoordbrief bewaard gebleven:

"Purmerend, 25-12-66.

Schipperslaan 7

Beste Ant,

wat een verrassing, weer eens iets van jou te mogen horenlezen. Intussen is bij mij een halve wereld opengegaan, met vrouw, kind, huis, een hele praktijk thuis en een hele afdeling in een ziekenhuis. Mijn dochter Titia (genoemd naar Titia Gorter) is reeds bijna 10 en heeft jou nog nooit gezien; slechts Menno op de foto die op mijn schrijftafel staat (hij heeft het me gegeven, de laatste keer op de Kraaienlaan).

Over jouw vragen: Hauswald heb ik nooit ontmoet. Ik was in 39 slechts een keer bij jullie; toen waren de ouders van Menno bij jullie.

Dat er in 39 reeds een soort censuur bestond, is waarschijnlijk, maar niet zo gemakkelijk te bewijzen als de Duitse van later, die censuur strepen met de post mee stuurde.

Net heb ik met Nico Rost¹⁰⁶ gebeld. Die zegt: je kunt over Wendel von der Au misschien iets te weten komen bij de Oorlogsdokumentatie te Amsterdam of bij het Instituut voor Sociale Geschiedenis aldaar.

Ant, ik zou je graag eens willen zien. Kom je nooit in Amsterdam? Ons huis zou je bijzonder gaarne door haar deuren zien komen. Wij hebben ook een logeerkamer, centraal verwarmd met vriendschap.

Kan dat? Of zouden wij in de lente eens komen Epen?

In de hoop, spoedig weer iets van jou te horen,

hartelijk

Kurt L."

Dat Lehmann Hauswald nooit heeft ontmoet, is haar in 1990 intussen ontschoten, want in een brief van 1 februari vraagt Ant: "Heb jij Hauswald ooit ontmoet? Logeerde ± September in de Kraaienlaan met zijn vrouw Lehnchen."

Op 3 mei 1978 bedankt Kurt Lehmann voor een brief van Ant die verdwenen is. Hij geeft aan dat hij er blij mee is "uit verschillende redenen". Ook hij noemt zich "kwetsbaar tegenover de herinnering aan Menno", maar vindt dat "onze moed toch zo nu en dan groter [heeft] te zijn dan onze herinnering (ik vrees, deze zin is weer een germanisme, maar ja...)"

Tot zijn genoegen kan hij melden dat er een nieuwe vertaling van *Ein Mensch fällt aus Deutschland* gaat komen, die in 1979 inderdaad verschenen is onder de titel *Een mens valt uit Duitsland*. "Mijn

---

¹⁰⁵ Leopold Schwarzschild (1891-1950) leidde vanaf de derde jaargang (1922) naast oprichter Stefan Großmann *Das Tage-Buch*. Vanaf 1933 verscheen dit tijdschrift in Parijs onder zijn leiding als *Das Neue Tage-Buch* bij de 'Nederlandsche Uitgeverij'. Deze uitgeverij was mede opgericht door de Nederlandse jurist mr. J.C.S. Warendorf, die later aan de wieg van de illegale krant *Het Parool* zou staan. Hans Warendorf en Menno ter Braak kenden elkaar als redacteuren van *Propria Cures*. Voor de post van Warendorf aan Menno ter Braak zie: <http://mennoterbraak.nl/brieven/lijst.php?id=ware007>

¹⁰⁶ Nico Rost (1896-1967) heeft de eerste vertaling van *Ein Mensch fällt aus Deutschland* gemaakt, die in 1937 verscheen onder de titel *Duitscher aangespoeld* en *Een mensch aangespoeld*. Zie ook voetnoot 57.

boek komt in 't najaar bij Bruna uit in de vertaling van Lore Coutinho¹⁰⁷ (die is veel beter dan Beers¹⁰⁸). Ik hoop dat dan ook voor jou de rest van mijn aap uit de mouw komt.” Daarnaast bericht Lehmann nog optimistisch: “Net heb ik een komedie klaar, genaamd *Tristan & I*, een parallel tot mijn boek. Misschien dat je mijn triestige grapjes nog eens op toneel kunt zien.” In het archief in Marbach heb ik twee afwijzingen aangetroffen, door de Vereinigte Städtische Bühnen Krefeld-Mönchengladbach en door de Rowohlt Theater-Verlag. Blijkbaar heeft hij minder pogingen gedaan dan eertijds voor zijn stuk *Meister-Masseur*. Ergens staat op internet de aanwijzing, dat *Tristan & I* onder de titel *Tristan und Knoblauch* in 1982 verschenen zou zijn bij Ammann in Zürich, maar op de website met de historie van deze uitgeverij wordt die uitgave niet vermeld. Volgens Dr. Leo Fiethen, die zich intensief met de papierwinkel van Lehmann heeft beziggehouden toen deze nog leefde, is het nooit tot een gedrukte uitgave gekomen.¹⁰⁹

De brief gaat dan als volgt verder: “Het verheugt ons zeer dat je naar Purmerend wilt komen. De beste dagen zouden zijn: Vrijdags, Zaterdags of Zondags. Indien je per trein komt, haal ik je per auto van 't station. Richting Enkhuizen van Amsterdam. De treinen starten circa half en heel en arriveren hier ook zo half en heel (te Purmerend is alles meer half dan heel, behalve bij ons.)

Wil je ons berichten wanneer je komt? Het beste is de maand April, omdat wij in Mei naar Griekenland gaan.

Hopelijk dus spoedig tot ziens, hartelijk Kurt”

Eronder met de hand toegevoegd: “(wacht niet tot de laatste week in April, want dan moeten we naar Groningen)”

Voor het overige volstaat Lehmann – althans voor zover bewaard gebleven – met korte teksten op Ansichtkaarten of als verjaars- of Nieuwjaarsgroet. Vaak zijn de afbeeldingen het product van Jet Lehmanns artistieke inslag. Vanaf 1990 worden geregeld kaarten uit Berlijn gestuurd met korte teksten die gedeeltelijk getuigen van weemoed en nostalgie.

Een voorbeeld is de tekst op een kaart, verstuurd op 30 maart 1992: “heerlijke dagen im hässliche Berlijn. Wij worden hier dagelijks jonger. Ik denk dat ik weer naar school moet. Mijn gym van toen ligt hier om de hoek, hartelijk K.” Waaraan Jet Lehmann toevoegt: “Kurt praat hier de oren van zijn hoofd!” Een verschrijving of een kwinkslag, dat is achteraf niet te onderscheiden.

Vanaf 1980 zijn er van Ant ter Braak wel diverse brieven bewaard gebleven, afkomstig uit de nalatenschap van Kurt Lehmann. Naast de uitwisseling van persoonlijke groeten e.d. komen toch ook andere aspecten telkens aan bod die vaak te maken hebben met Menno ter Braak en zijn werk.

Op 6 oktober 1980 schrijft Ant vanuit Epe aan “Beste Kurt en Jetske”. Zij stuurt hun het boek *Over Politicus zonder partij van Menno ter Braak* van Francis Bulhof, dat in dat jaar verscheen bij de Wetenschappelijke Uitgeverij Amsterdam. Het boek vindt zij niet erg geslaagd en ze is eerder teleurgesteld:

“Per drukwerk gaat naar jullie toe het boek van Bulhof/ter Braak naar aanleiding van de emigrantenliteratuur. De inleiding is, zover ik die gelezen heb, maar zeer matig, het geheel is mij ook tegengevallen. De plannen, die Bulhof¹¹⁰ had waren meer belovend. Ik geloof niet dat het een flitsend intelligente man is. [...]

---

¹⁰⁷ Lore Coutinho is vertaalster. Zij vertaalde ook *Geluksmachine mens. Vertellingen van een masseur* (1983).

¹⁰⁸ Paul Beers (1935) is vertaler, vooral van Duitse literatuur. Hij vertaalde o.m. twee verhalen van Konrad Merz uit *Der Mann, der Hitler nicht erschossen hat* voor het tijdschrift ‘De Revisor’ van juni 1977.

¹⁰⁹ Op 20 november 2012 mailde Dr. Leo Fiethen: „Eine Buchausgabe habe ich nicht gefunden, und eine solche bei Ammann aus 1982 wird widerlegt durch die Existenz von druckfertigen Typoskripten mit einem Copyrightvermerk von 1991. Kurt hatte die Seiten kopieren und in einer Spiralbindung (wie heißt so etwas in Holland?) einige Exemplare zur Vorlage bei Verlegern vorbereiten lassen.“

¹¹⁰ Francis Bulhof (1930), redigeerde *Menno ter Braak, De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*. 's-Gravenhage 1980.

19 September was er een middag in den Haag bij Van Stockum voor de 2^e druk van het Verz. Werk. Drie korte inleidingen van Peters¹¹¹, Verhaar¹¹² en Goedegebuuren¹¹³ en een uiteenzetting mijnerzijds, tot verrassing van Van Oorschot. Het is toch ook wel een uniek gebeuren.

Verder weinig nieuws [...]. Wel kreeg ik een briefje van Salden, waar ik erg blij mee was. Ik zal hem terugschrijven en te zijner tijd eens gaan bezoeken.”

Dan is er een brief met als datum “dinsdag 8”. Daarin is sprake van een forum, waar Ant ter Braak door omstandigheden niet naartoe kon, maar “Misschien, dat ik morgen ga, kan dan meerijden terug met juffr. Timmenga van de Bibliotheek, die er wel was de eerste keer. Ze had erg om je moeten lachen.” Dit moet wel gaan over de bijeenkomsten, belegd door de SLAA, de Stichting Literaire Activiteiten Amsterdam, op de woensdagen 26 mei, 2 juni en 9 juni 1982. Onderwerp was “de betekenis van het interbellum voor de huidige tijd” in het kader van de literatuurhistorische avonden rond het thema Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Voor de eerste avond was Konrad Merz uitgenodigd – kennelijk zeer tot genoegen van ‘juffr. Timmenga van de Bibliotheek’ – en hij zat daar in gezelschap van niet de minsten in het Nederlandse cultuurlandschap. Onder voorzitterschap van H.J.A. Hofland gaven naast Merz tevens D.A.M. Binnendijk, Anton L. Constandse, Jacques de Kadt, Arthur Müller-Lehning, Lou Lichtveld (Albert Helman), G.A. van Oorschot, Garnt Stuiveling en Theun de Vries acte de présence. Op de avond die Ant hoopt te kunnen bezoeken, de dag na “dinsdag 8”, zouden onder voorzitterschap van Joop van Tijn o.a. Francis Bulhof, Jaap Goedegebuure, Carel Peeters en Bart Tromp hun licht over het onderwerp laten schijnen. De uitnodiging van de SLAA aan Konrad Merz van 5 februari 1982 is in de brievenmap in Marbach bewaard gebleven.

In de bewuste brief van “dinsdag 8” gaat Ant ook nog in op haar activiteiten voor het Verzameld Werk, wat haar steeds zwaarder valt.

“Eind deze maand zullen we starten met de besprekingen over een dl. 8 van het Verz. Werk. Het zal nog moeilijk worden. Ikzelf wil graag weer een selectie, zoals het dl. 4, maar dan veel ruimer en goed gedaan.

Veel mensen zeggen alles opnemen, maar ik voel daar niets voor. Al die zuivere krantenstukken, waar Menno’s naam vaak niet onder staat, het wordt een ratjetoe en niet in Menno’s geest naar ik meen, maar dat kan je natuurlijk nooit zeggen. Maar ik weet helemaal niet, wat Würzner¹¹⁴ vindt en Gomperts¹¹⁵ kan ik niet bereiken, tenminste ik krijg geen antwoord. Alles wordt trouwens wel 2 dln.

Maar wie moet het doen. Een selectie is een enorm werk + het klaar maken enz. Ik kan het niet meer doen. [...] Ik schrijf wel eens, hoe alles loopt. De ‘emigrantenliteratuur’ heeft nu nog wel goed werk gedaan. Ik zag fam Landshof op televisie met Klaus Mann als meester.”

‘Ergens’ in januari 1983 stuurt Ant ter Braak een kaart naar Jet en Kurt Lehmann met een gelukwens voor dat jaar. “Ik gaf Koos Donkersloot, de longarts, Kurt’s boekje te lezen. Hij vond het héél leuk en wil het zelf bestellen, heeft de uitgever opgeschreven. Hij is de broer van Jo Donkersloot, die je wel gekend hebt.” Het bedoelde “boekje” is *Glücksmaschine Mensch* en Jo Donkersloot¹¹⁶ was een collega van Menno in Rotterdam. Nog in hetzelfde jaar feliciteert Ant de familie Lehmann met het huwelijk van dochter Titia. Tot haar vreugde komt Kurt Lehmann meer in de publiciteit en nogmaals brengt Ant het nieuwste boek ter sprake: “Kurt heeft wel vele malen en ook Jet, de neus om de deur gestoken, tot

¹¹¹ Carel Peeters (1944), literatuurcriticus.

¹¹² Herman Verhaar (1944-2010). Schreef o.a. *In confrontatie met Ter Braak* (boekbespreking) in ‘Ons erfdeel’ (1998).

¹¹³ Jaap Goedegebuure (1947), literatuurcriticus, hoogleraar moderne Ned. letterkunde.

¹¹⁴ Hans Würzner (1927-2009) was een Nederlandse Germanist van Duitse afkomst. In 1981 redigeerde hij samen met Kathinka Dittrich *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940. Achttien essays*. Amsterdam 1982. Daarin droeg hij het volgende bij: *Menno ter Braak als Kritiker der deutschen Emigrantenliteratur*.

¹¹⁵ Hans A. Gomperts (1915-1998) beschouwde zich als ‘leerling’ van Menno ter Braak. Hij was tot 1981 hoogleraar Ned. Letterkunde in Leiden, woonde daarna in Frankrijk waar hij zich intensief bezighield met vermeende antisemitische kanten in het werk en in de brieven van Ter Braak.

¹¹⁶ Jo M. Donkersloot (1905-1960), lerares klassieke talen, collega en vriendin van Menno ter Braak. Ze werd ‘de poema’ genoemd (aldus Krijn ter Braak) en heeft aan de uitgave van het Verzameld Werk meegewerkt.

onze grote vreugde, in krant en geschrift, het boekje uit Zürich, dat erg aardig was en ons nog veel nieuws bood, verder het interview met Van Dis¹¹⁷, die nauwelijks zelf aan het woord kwam en waarbij we Jet ook nog even, glimlachend, te zien kregen. Toch allemaal leuk voor Kurt, voor jullie allebei natuurlijk. En ik merk dan altijd hoe zeer ik op jullie gesteld ben en hoe het verleden ons heeft samen gebonden. Jammer dat Menno dit niet meegemaakt heeft, al is hij nu bij Kurt ongeveer 'God zelf'."

Met een korte brief bedankt Ant ter Braak voor de toezending van "het vertaalde boek, dat inderdaad beter voor mij toegankelijk is, al blijft het taalgebruik voor mij wat vreemd. [...] Leuk de 2de druk van 'Een mensch' enz." Het gaat wellicht om twee boeken, ten eerste *Geluksmachine mens. Vertellingen van een masseur* dat in 1983 is verschenen. "Een mensch" heeft eerder betrekking op de heruitgave van *Een mens valt uit Duitsland*. De brief vermeldt als datum alleen "Vrijdagmorgen" en Ant bericht dat zij op woensdag 10 oktober naar Purmerend wil komen. Aangezien 5 oktober in 1984 op een vrijdag viel, zal de brief dus van die dag zijn.

Op 4 januari 1987 informeert Ant naar het been van Kurt Lehmann, dat vijf maal moest worden geopereerd. Zij wil binnenkort per telefoon eens poolshoogte nemen, want "tenslotte ben je een van de steunpilaren van 'mijn' maatschappij en van de 'familie' ter Braak. [...] Heb je gelezen, dat er nog een paar brieven van Thomas Mann en Menno gevonden zijn? Ik meen November Tirade, commentaar Léon Hanssen, die dat wel goed doet."

Op vrijdag, 23 augustus 1991 maakt Ant zich opnieuw zorgen over de gezondheidstoestand van Kurt Lehmann en hoopt dat Jet haar gauw schrijft, hoe het met hem gaat. "Laat mij eens iets naders horen, want jullie zijn voor mij kostbare mensen."

In december 1994 schrijft Jet Lehmann aan Ant: "Kurt gaat 2 Jan. naar 't O.L.V.G. en wordt 4 Jan. geopereerd aan een kluwen bloedvaten in zijn re. knie. Het is wel een opp. operatie maar toch vervelend – Volhouden maar."

In de jaren negentig werden de brieven meestal kort gehouden, Ant ter Braak is intussen dik in de tachtig. Op 1 februari 1990 schrijft zij (hierboven werd de brief al kort vermeld vanwege de vraag naar Hauswald): "Ingesloten¹¹⁸ een brief van Hanssen, met verzoek om hulp en bijstand. Het enige wat ik me herinner zonder verband is de naam Kayser¹¹⁹. Maar verder kan ik hier niets mee. Herinner jij je met je fantastische geheugen nog iets over wat Menno met deze heren besprak of wat hiermee in verband staat.

1935; we woonden nog aan het Pomonaplein maar was jij toen al geregeld bij ons? Zulke dingen weet ik niet meer.

Wat is de ondertekening? Deze heer moet Menno toch gekend hebben. Er komen geregeld zulke zaken voor." De laatste drie zinnen vertonen een bepaald soort geheimzinnigheid die bevorderd wordt door de afstand in tijd.

De brief van 4 september 1991 aan "Lieve Jet – Kurt" begint met een tamelijk komische noot: "Gisteren had ik de verloofde van Menno, Mevr. Starreveld van de beeldhouwer weer eens op bezoek.¹²⁰ Het is wel een vermakelijk mens..." Deze ex-verloofde is intussen weduwe en 81 jaar oud. Verder be-

¹¹⁷ Van 1983 tot 1992 zond de VPRO het maandelijks interviewprogramma *Hier is... Adriaan van Dis* uit, waarin vooral met schrijvers uit binnen- en buitenland werd gesproken.

¹¹⁸ Deze brief ontbreekt in het archief. Hanssen heeft overigens geen antwoord op zijn vragen gekregen (e-mail eind 2012).

¹¹⁹ Met Dr. Rudolf Kayser (1889-1964) had Menno ter Braak een uitvoerig interview voor *Het Vaderland* van 31 oktober 1934. Uitgeverij Sijthoff stond op het punt, een wetenschappelijke „Auslandsabteilung“ op te richten, waarvan Rudolf Kayser de leiding zou krijgen.

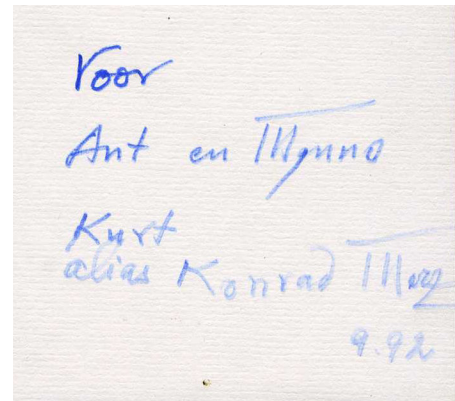
Zie: <http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010015643%3Ampg21%3Ap009%3Aa0191>

¹²⁰ Op 30 juni 1929 verloofde Menno ter Braak zich met de nog maar net 19-jarige Hannie of Hanneke Stolte. De verloving hield nog geen jaar stand en in 1935 trouwde zij met de beeldhouwer Pieter Starreveld (1911-1989). Hanneke Stolte overleed in 2002.

richt Ant dat er in oktober in de School voor Wijsbegeerte nabij Amersfoort een symposium over Menno ter Braak gehouden zal worden die door Hanssen wordt geopend. “Ik weet nog niet of ik zal gaan. Verder heeft zich iemand gemeld, Van Nieuwstadt¹²¹, voor een dissertatie over ‘Carnaval der Burgers’. Vind ik wel leuk. Ik denk, dat Kurt hem wel kent; bij die lezingen zat hij achter de tafel met een groot pak papier voor zich. [...] Vorige week had ik Krijn op bezoek, aardige jongen, 50 jaar nu. We spraken over de kwaliteit van het leven.”

Uit 1992 moet de brief afkomstig zijn met als “datum” alleen maar “Dinsdag”. Ant ter Braak hanteert tussen twee haakjes de spelling van voor 1954. Het jongste boek van Merz, *Liebeskunst für Greise – Memoiren unseres Jahrhunderts*, verscheen in 1992 bij de Aufbau-Verlag in Berlijn en Weimar. “Lieve Kurt en Jet, Vanmorgen bracht de post het nieuwe boek. Ik was zeer verrast, want ik had de indruk dat je bang was, dat het nog lang duren zou. Het ziet er heel mooi uit, heldere duidelijke druk, mooie rode band. Hartelijk dank voor de opdracht. De laatste maanden is Menno hier weer zeer in de buurt. ‘Für Menno ter Braak’ staat mooi op de pagina. Het zal hem goed doen. Heerlijk voor je, dat het in de openbaarheid is gekomen; ik hoop, dat het goed zal worden ontvangen. Het is iets wonderlijks zo’n boek. Ik hoop erg, dat ik het goed zal begrijpen. Wees beiden geluk gewenst.”

Niet alleen staat er de opdracht “Für Menno ter Braak” voor in de gedrukte uitgave, in het exemplaar van Ant ter Braak heeft Konrad Merz ook nog een persoonlijke opdracht geschreven: “Voor Ant en Menno. Kurt alias Konrad Merz, 9.92”

Deze kleine reeks brieven vanaf 1990 willen we afsluiten met een deel uit een ongedateerde brief die waarschijnlijk uit het voorjaar van 1993 stamt. “Lieve Kurt en Jet. Je zult het goed vinden, dat er toch iets van Menno ter Braak in het duits zal worden uitgegeven. Er wordt gewerkt aan een bundel essays over Kafka, waarin het stuk van Menno uit In gesprek met de onzen wordt opgenomen + het stuk over Brod.¹²² Redactie N.W. Bokhoven¹²³ uit Utrecht en Herman Verhaar. Er is een goede vertaler. Komt uit vóór de Frankfurter Messe.”

De laatste gevonden brief van Ant ter Braak, ongedateerd [eind maart 1994], met de aanhef “Lieve Kurt – Jet” bevat een felicitatie voor de 86^e verjaardag van Kurt Lehmann, ook voor Titia en haar man. Verder gaat de brief over de tuin en het weer.

Kurt en Jet Lehmann aan Ant ter Braak-Faber

Van de brieven uit de jaren 1945 tot 1966 was al sprake. Ruim twee jaar na de eerste brief van na de oorlog komt er weer een brief uit “Ilpendam, 31.12.47, Dorpsstraat 18”. Lehmann begint ermee dat hij Ant de laatste jaren niet erg vaak heeft gezien. Aangezien 1948 een dag “dikker” is, hoopt hij dat zij gelegenheid voor een ontmoeting zouden kunnen vinden. Dan schrijft hij:

“Mijn laatste boek zal waarschijnlijk te Berlijn uitkomen, in 100.000 exemplaren ... ze doen het daar niet met minder. Ik hoop dat de Verzamelde Werken van Menno dezelfde oplage bereiken.”

Door een brief aan een onbekend gebleven ‘vriendin’ van 17 december 1947 weten we dat het om de novelle *Die schwankende Zeit* gaat, die in Berlijn zou verschijnen in een reeks, waarvan ieder deel een oplage van 100.000 exemplaren zou krijgen.

¹²¹ Van Michel van Nieuwstadt (1942) verscheen in 1997 *De verschrikkingen van het denken. Over Menno ter Braak*.

¹²² In 1993 verscheen bij RODOPi in Amsterdam *Niederländische Autoren über Franz Kafka, 1922-1942* onder redactie van Niels W. Bokhove en Cor de Back.

¹²³ Niels W. Bokhove, filosoof met bijzondere belangstelling voor Franz Kafka.

In de zomer van 1997 sturen Kurt en Jet Lehmann een brief die vergezeld gaat van een mooie afbeelding die Jet gemaakt heeft van hun 'zomerverblijf' in de buurt van Winterswijk. Het is het jaar waarin Ant op 28 augustus zal overlijden, 92 jaar oud. Jet schrijft: "Met een hartelijke groet van ons aards paradijs – we genieten zeer van de prachtige zomer en van de oude eiken die heerlijke schaduwen over ons werpen! Gelukkig ligt jouw huis ook verscholen in het groen. Een zomergroet – Jet"

Kurt voegt daar een tekst aan toe, geheel in zijn eigen vocabulaire: "Het is hier zo heetwarm, als of je bij jezelf te gast bent, en wie weet, of dat niet de eigenlijke situatie is. Maar het mooiste kan de mens niet lang uithouden. Eigenlijk kan de mens zich zelf helemaal niet uithouden, maar je went aan jezelf als je bij de negentig bent. En je merkt ook, dat je niet aan jezelf went.

Zulke vragen krijg je, als je een kop als een kachel dragen moet. Na ja – moet? Misschien toch wel moet, zeggen wij maar – moet. Ik moet je de hartelijke groeten brengen van mezelf. Ik mag je graag. Tot ziens, Kurt"

Ant ter Braak, 90 jaar. Foto Deutsches Literaturarchiv Marbach, Nachlass Konrad Merz.

De kaarten en briefjes met een korte tekst, afkomstig van Kurt en Jet Lehmann en gericht aan Ant ter Braak, geven niet alleen een aardig beeld van hun wederzijds respect en compassie, maar terloops wordt de lezer ook nog gewaar, hoe het met Kurt Lehmann gesteld is. Ofschoon deze postzendingen eigenlijk nooit een datum dragen, is toch gepoogd om ze een plaats te geven.

Zo is de kaart met "een gelukkige Kerst en een beter 1987!" natuurlijk goed te plaatsen. De tekst die dan volgt staat geheel tussen haakjes: "(ik ben intussen 5x geopeerd. – in Zwitserland had ik plotseling een gestorven rechterbeen – maar intussen ben ik weer in de zevende maand) hartelijk Kurt,

en liefs, Jet" Langs een dergelijke, nog vagere secundaire weg is de volgende tekst ongeveer na te gaan. "Pontresina, Schweiz/Suisse, wij waren 2300 meter hoog, maar zijn 'heruntergekomen' op 1800. Het is een verregende Zondag met kiespijn en Kuweit 'weit' is van hier. Overigens lacht de zon op de meeste dagen en wij lachen ook als het kan. Ik hoop dat de gezondheid goed met je gaat – en jij met haar." In 1990/1991 vond de Golfoorlog plaats, waarbij Koeweit bezet werd door Iraakse troepen.

Uit Berlijn kwamen vanaf 1990 verschillende kaarten. Op de volgende is Lehmann weer in zijn moedertaal 'vervallen' en zijn woorden lijken een gedicht te vormen: „Herrliche Sonne / Kaputte Stadt / mittelmässig Mensch / aber solange Du lachen kannst / kannst Du ruhig weinen / denn auch der Wein weint, hartelijk, Kurt“ Vanwege de woordspeling laten we het hier bij de oorspronkelijke tekst. In november 1990 heet het: "Uit Berlijn, maar geschoten wordt hier alleen nog in de lach, ach!" Februari 1992: "De groeten uit Berlijn met regendruppeltjes en geen straat die je nog vinden kan. Maar wij vinden ons prima." Mei 1992: "De groeten uit Berlijn. Contract met uitgever getekend ('Aufbau' waar Brecht vandaan komt) alles O.K.!" Met daaronder van Jet: "Kurt bokst verder, en hopelijk gaat het dit voorjaar gebeuren. Spannend." In 1992 verschijnt inderdaad *Liebeskunst für Greise* en in oktober staat er op een ansichtkaart: "Om naar Frankfurt (Buchbörse) te komen, zijn we naar Darmstadt gegaan. De mooiste kaart daar was deze. Het gaat goed met het boek, geloof ik." Dat Lehmann 'Buchbörse' schrijft in plaats van 'Buchmesse' verraadt de invloed van het Nederlands.

Terug naar Berlijn, waar Kurt Lehmann zijn verjaardag heeft gevierd: "Hartelijke groeten van mijn vermanndag uit Berlijn, dat nog veel ouder is en ook nog opnieuw geboren is." (Ansichtkaart 5 april 1993) Een jaar later (poststempel 17 februari 1994): "Ik schrijf net over Menno, omdat vandaag 'Ein Mensch fällt' verschijnt en ik de nageboortespeech moet orakelen voor het oude volk. Jouw vader zou er plezier in gehad hebben." Later dat jaar: "Ein kleiner Abstecher in die Stadt meiner Wiege / ist was

ich hier kriege / (keine Kriege!).” Uit april 1995 is een wonderlijke tekst afkomstig, verstuurd uit Berlijn, met een afbeelding van het park van Sanssouci in Potsdam: “Lezing Merz was goed. Akteur las twee vertellingen voor. Merz was noch beter. Daarna sprak Lenin en Stalin, die geloofden niet dat ze dood waren en spraken gebalsameerd.”

Eveneens van latere tijd waarschijnlijk, gezien het handschrift, is een briefje met een fraaie kleurenafbeelding door Jet. Kurt schrijft daarin: “Vrolijke Paas-eieren tot Pinksteren! Wij zitten in Winterswijk en labberen aan de Duitse grens, opdat ze nog lang grens blijft, want wie weet!” Jet vertelt over haar bezigheden als tuinier en opent met de woorden: “Met de wens dat je net zo van deze voorjaarsdagen mag genieten als wij. W.w.z. (Wat wil zeggen) Kurt zit dan in de zon te lezen en notities te maken ...” Uit Winterswijk in 1993 de verzuchting: “het is hier te warm om te denken te schrijven te treuren te eten te vergeten, maar niet om niet te denken te schrijven enzovoorts zie boven, bij gebrek aan gebrek, hartelijk”

Het zal december 1995 geweest zijn – vanuit Winterswijk of Purmerend is niet te onderscheiden – dat Kurt Lehmann schrijft: “Verder leven we verder maar we weten niet verder. Mijn boek ‘Der Mann ohne P.’ is klaar maar nog niet waar. Hier is in plaats van slagroom sneeuw gevallen.” Het boek over de man zonder poëzie is, zover bekend, nooit uitgegeven, wel heeft Leo Fiethen een typoscript met opdracht van Kurt Lehmann gekregen.

Als afsluiting van dit deel van de correspondentie wordt hier een brief geciteerd die de Ammann Verlag uit Zürich op 15 maart 1983 aan Ant ter Braak heeft gericht. We geven in dit geval alleen de vertaling.

“Zeer geachte mevrouw Ter Braak,

Als uitgever van het nieuwste boek van Konrad Merz ‘Glücksmaschine Mensch’ nemen wij de vrijheid u te schrijven om de volgende reden:

Op 2 april van dit jaar wordt Konrad Merz 75 jaar. Wij – de Ammann Verlag – willen hem op deze dag met een kleine feestbundel verrassen waarin verscheidene bijdragen staan, zoals bij voorbeeld van de uitgever Fritz Landshoff, Klaus Mann en veel andere.

Bijzonder graag zouden wij de recensie van uw man over het eerste boek van Konrad Merz, dat in 1936 bij Querido Verlag verscheen, opnemen. Deze recensie werd voor het eerst in ‘Het Vaderland’ gepubliceerd en later in het Verzamelde werk ‘Menno ter Braak’ onder de titel ‘De emigratie aanvaard’ opgenomen.

Wij verzoeken u nu om toestemming, deze tekst van zeven boekpagina’s in een Duitse vertaling in de feestbundel te mogen opnemen. Deze bundel is bedoeld als speciaal geschenk voor Konrad Merz. Hij wordt verder aan mensen van de pers, critici en andere geïnteresseerden kosteloos verstrekt, wordt dus niet in de handel gebracht.

Neemt u ons niet kwalijk, zeer geachte mevrouw Ter Braak, dat wij een beetje op spoedig antwoord en per omgaande moeten aandringen, u ziet zelf dat de 2^e april niet meer ver is!

P.S. Konrad Merz weet van onze plannen natuurlijk niets. Mevrouw Lehmann is echter op de hoogte gesteld.”

Deze feestbundel¹²⁴ ziet er aan de buitenkant wel aardig uit. De teksten worden in typmachineschrift aangeboden, wat een nogal primitieve indruk maakt. Het artikel van Menno ter Braak, hier *Ja zur Emigration* genoemd, werd inderdaad weergegeven, maar de kern wordt gevormd door een bijdrage van Klaus Schöffling: *Lehmann/Merz*.¹²⁵ Daarin wordt werkelijk een goed overzicht gegeven over Lehmanns leven en werk en de receptie daarvan. De auteur voorspelt echter iets, wat niet wordt waar gemaakt: “In 1982 vindt de Duitser, die nu Nederlander is, in Zwitserland zijn publicitaire ‘Heimat’. Bij

---

¹²⁴ Ammann Verlag, Zürich 1983.

¹²⁵ Pag. 25-34.

de Ammann Verlag zullen zijn boeken verschijnen, nieuwe, ook de oudere. Het begin is gemaakt met 'Glücksmaschine Mensch' ..."

Geen van de oudere werken, niets nieuws ook werd er behalve dit boek bij Ammann uitgegeven. Op mijn vraag¹²⁶ aan mevrouw Marie-Louise (Ammann-)Flammersfeld, waarom of waardoor daarvan niets terechtgekomen is, is tot nog toe geen antwoord gekomen.

Dank:

Ook deze 'deelstudie' was niet in de huidige omvang mogelijk geweest zonder de hulp van een aantal mensen, van wie in de eerste plaats Krijn ter Braak en Leo Fiethen genoemd moeten worden. Zij hebben zeer bereidwillig en geheel belangeloos veel materiaal ter beschikking gesteld.

Daarnaast bedank ik Jan Bürger, Léon Hanssen, Anton van der Lem en niet in de laatste plaats Titia Lehmann.

Aan mevrouw Jetske Lehmann-ter Kuile (1925-2012) heb ik de aansporing tot het bestuderen van de brieven van en aan Kurt Lehmann resp. Konrad Merz te danken.

---

¹²⁶ E-mail van 1 november 2012.

LITERATUUROVERZICHT

- Bax, Hans en Paul Beers, *In gesprek met Konrad Merz* (Interview). In: De Revisor, 1977/3, juni 1977, p. 24
- Paul Beers, *Konrad Merz en de schim van Hitler*. In: De Revisor, 1977/3, juni 1977, p. 23
- Dittrich, Kathinka und Hans Würzner (ed.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*. Amsterdam 1982.
- Grijn Santen, W.B. van der, *Makum aleph. Amsterdam als jüdischer Zufluchtsort in der deutschen und niederländischen Literatur*. Würzburg 2008
- id. *Konrad Merz, der Mann, der fünf Minuten berühmt war*. In: Neophilologus: Volume 96, Issue 2 (2011-2012), Page 263-285
- id. *Kurt Lehmann oder auch Konrad Merz. Die Korrespondenz*. Würzburg 2014
- Hanssen, Léon, *Menno ter Braak 1902-1940. Leven en werk van een polemist*. Amsterdam 2001
- Jaeger, Toef, *Uitgeverij Contact. 1933-2008 Een kleine geschiedenis*. z.p.z.j. (Amsterdam 2007)
- Jakob, Volker und Annet van der Voort, *Anne Frank war nicht allein*, Berlijn/Bonn 1988
- Kap, J.M., *Jagen om te doden. Een zoektocht naar de achtergrond van Hans Gomperts' karaktermoord op Menno ter Braak*. Bachelorthese Univ. van Utrecht 2010
- Würzner, Hans (M.H.), ed.: *Zur deutschen Exilliteratur in den Niederlanden 1933-1940*. Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik, Bd. 6/1977, Amsterdam 1977 (Würzner (1977))
- id., zie onder Katinka Dittrich
- Zaich, Katja B. , *„Ich bitte dringend um ein Happyend.“ Deutsche Bühnenkünstler im niederländischen Exil 1933-1945*. Frankfurt am Main e.a. 2001